

Modet att minnas

Sex kvinnor om kriget i Bosnien och Hercegovina

KORPEN

Monica Hirsch

Modet att minnas

Sex kvinnor om kriget i Bosnien och Hercegovina

KORPEN

Monica Hirsch
Fotografi: Maja Kristin Nylander

TACK TILL

Helge Ax:son Johnsons stiftelse
Levande historia – Göteborgs Stad
Stieg Larssons Stiftelse
Stiftelsen Längmanska kulturfonden
Wilhelm & Martina Lundgrens Understödsfond

MODET ATT MINNAS

© 2020 Monica Hirsch, Maja Kristin Nylander och respektive upphovsrättsägare

Redaktör, text, intervjuer: Monica Hirsch

Fotograf: Maja Kristin Nylander

Sakkunniga, texter: Ivana Maček, Gorana Mlinarević

Faktaansvariga: Lejla Hastor, Nela Porobić Isaković

Grafisk formgivare: Johan Sjödelius

Översättare (Efterord): Mia Remdahl

Lektor: Anders Franck

Tryck: Munkreklam, Munkedal 2020

ISBN: 978-91-88383-78-5

Bokförlaget Korpen

www.bokforlagetkorpen.se

INNEHÅLL

Förord	5
Inledning – Inget mörker utan ljus	10
Tanja Halilović	17
Ismeta Džafić	31
Emina Murtić	45
Suada Begić	57
Ramiza Poljo	67
Fuada Krestić	83
Efterord – Kvinnors erfarenhet av krig	92
Tack	106
Källor och bakgrundsmaterial	108

Förord

EN DOFT, TONERNA FRÅN ett musikstycke, någon som skriker. Eller kanske bara en knuff, en beröring i en kö i mataffären – eller nattens otäcka dröm, ett annat minne, en tanke från ingenstans.

Svåra, traumatiska, minnen triggas igång på bråkdelen av en sekund, ännu snabbare, på en millisekund ... det är omöjligt att skydda sig. De väcker rädsla, sorg, ilska, skuld, kanske skam. Men minnen förändras med tiden, det går att vänja sig vid sina fasansfulla hågkomster; inte så att de försvinner, men så att de blir en accepterad del av livet, så att man kan gå vidare utan att allting färgas av det man varit med om.

Detta är en bok om kvinnor, kvinnors mod, sex bosniska kvinnor och deras minnen från ett krig, som flera av dem inte trodde skulle nå dem i Bosnien och Hercegovina, trots krig och oroligheter i grannländerna.

Vi, jag som är journalist och fotografen Maja Kristin Nylander, träffar kvinnorna i deras hem och har timslånga och återkommande samtal. Ett stort förtroende i mina och Maja Kristins händer. Vi är alla överens: boken är viktig. Kvinnornas sanning och deras upplevelser.

De hade en gång trygga och bra liv i det forna Jugoslavien, gick i skolan, hjälpte till på gården, studerade på universitet, blev kära och gifte sig, reste på semester, hade roligt ... Nationalism var för dem en främmande ideologi som inte fanns i deras tankevärld. Men kriget kom 1992, det var vår och det blev april månad, och snabbt var allt förändrat med mardrömslika krigsupplevelser, som kvinnorna ska komma ihåg för all framtid. Inte för att de aktivt väljer att minnas

de grymheter de utsattes för och det dödliga våld de blev vittnen till, utan därför att våra hjärnor är så konstruerade att starka känslomässiga, oftast traumatiska händelser som vi upplever lagras mer koncentrerat än andra minnen, kraftigt påverkade av hjärnstrukturen amygdala, som skriker ut att vi är i livsfara. Just för att vi ska komma ihåg dem – för att de ska fungera som varningssignaler, kunna aktiveras och hjälpa oss i liknande situationer i framtiden. Nej, det går naturligtvis inte att stänga av sina minnen, trots att det är tjugofem år sedan fredsfördraget arbetades fram i Dayton, Ohio, USA, för att till sist undertecknas, enbart av män, i Paris den 14 december 1995.

”Kvinnor är mer sårbara än män för traumatiska händelser – har en större biologisk sårbarhet och därmed också en högre risk att utveckla posttraumatisk stress.”

Det säger traumapsykologen Frida Johansson Metso vid Transkulturellt Centrum i Stockholm när jag intervjuar henne om svåra och traumatiska känslominnen.

Men män är generellt med om i genomsnitt fler potentiellt traumatiserande händelser än kvinnor. Å andra sidan utsätts kvinnor för mer mellanmänskligt våld, vilket betyder att hon då kan se sin förövare i ansiktet medan förövaren skadar henne. Vid sexuella övergrepp är det väldigt tydligt, men även när tortyr och grov misshandel förekommer. Dessa förgripelser predicerar posttraumatisk stress, PTSD, och annan sjukdom i mycket högre utsträckning än om man till exempel upplevt en naturkatastrof där ingen människa som våldfört sig varit inblandad.

Det har också funnits tydliga könsskillnader i världen, speciellt då under 1990- och 2000-talen, med en överrepresentation av män med posttraumatiskt stressyndrom. Under lång tid fanns föreställningen, en stereotyp bild, att en traumatiserad flykting som varit med om ohyggliga saker var en man. Och i världen var man van att se männen.

Det kan eventuellt förklaras av att många av de bosniska kvinnorna var tvungna att hålla ihop sig själva, för att kunna ta hand om barn, man, hela familjen, som skulle etableras och integreras i det svenska samhället.

”Många integrerades också snabbt. Det fanns jobb, och jobb är för det mesta väldigt välgörande. Men det kan även vara ett sätt att hålla undan sina problem och fokusera på att man ska klara sig och röra sig framåt. Det är just de patienterna

som jag har träffat, flest kvinnor, som skjutit fram att söka vård. Tyvärr är det så att när vi åldras, när våra minnen påverkas av åldrandet, blir ofta PTSD-minnena grövre”, säger Frida Johansson Metso.

Men hon har även träffat många som aldrig har behövt terapi – det är inte lösningen för alla – utan bara en person som klarat av att lyssna utan att visa vämjelse eller utan att börja prata om egna referenser, eller som inte börjat gråta under tiden, någon som orkat sitta kvar.

”Kriget på 1990-talet i Bosnien och Hercegovina var troligen ett av de första krigen – kanske det allra första – som direktsändes över hela världen. På grund av detta faktum har vi förmodligen lärt oss mer om olika former av lidande hos civilbefolkningen än vad som annars skulle ha varit fallet [...] Under hela kriget – och även efter kriget – skapades emellertid en hierarki av offerskap [...] Därför blev det som erkändes som våld i många fall vad manliga familjemedlemmar upplevt, och det var detta våld man talade om. Som en följd av detta ansågs sådant våld som kvinnor överlevt vara mindre viktigt. Det faktum att män fick uppleva längre perioder av frihetsberövande i koncentrationsläger och oftare blev måltavlor för misshandel tillmättes ett högre värde [...] Många kvinnor som fördrevs hade saknade och försvunna manliga familjemedlemmar [...] Vissa hölls fångna i koncentrationslägren för att senare antingen bli utväxlade eller deporteras. Men många blev också dödade [...] Så medan de manliga medlemmarna saknades, fanns det ingen tid för kvinnorna att tänka på vilket våld de hade överlevt – de tvingades föra en kamp både för att leta efter sina manliga familjemedlemmar och ta hand om barnen som deras enda vårdnadshavare.” (Aktivisten och forskaren Gorana Mlinarević, Sarajevo, i bokens efterord.)

Så trots att journalister dagligen rapporterade från kriget i Bosnien och Hercegovina, att FN fanns på plats, att världen såg och visste, dödades kvinnor – våldtogs och utsattes för sexuella övergrepp, förlorade nära familjemedlemmar, tvångsflyttades från sina hem och blev antingen internflyktingar eller flyktingar i grannländer och andra länder – och bevittnade ofattbara mängder lidande hos människor som sårats av granater eller kulor.

Det är vad som berättas om i boken: kvinnorna – männen finns här också, men det är kvinnorna som talar nu.

”I krig är kvinnor kanske de som är mest utsatta. Oftast tycker jag att när man talar om krig – om vilka som är inblandade och vilka som drabbas – att man då inte i första hand tänker på kvinnorna. Man tar upp allt som händer, med stark tonvikt på den politiska konflikten och alla dess offer. Givetvis är alla offer i krig. Men det är mycket mer fokus på de manliga – inte alls lika ofta som det kvinnliga perspektivet lyfts fram. Det tycker jag genomsyrar väldigt många konflikter i dag, i världen, alltså inte bara kriget i Bosnien.” (Ur Fuada Krestićs berättelse.)

Hon har burit med sig kriget hela livet. Hennes identitet är formad av att vara flykting:

”Ett krig är inte något som händer och sedan går över, ett krig präglar hela ditt liv och påverkar alla dina livsbeslut.”

”Jag har hemska minnen och skuld känslor än i dag för att jag lyckades fly, att jag klarade mig när så många blev kvar, tillfångatogs, innebrändes, dödades. Jag fick föda vårt barn i säkerhet, i Sverige, en son. Han blev ljuspunkten, glädjen, men det gick inte att hålla kriget ifrån sig.” (Emina Murtić)

”Tankarna kommer, minnesbilderna finns kvar, fast inte längre med samma starka känslor. Om mina tankar inte upphör blir jag orolig – då försöker jag undvika att tänka.” (Ramiza Poljo)

Modet att minnas – att prata om sina ohyggliga minnen från krig och flykt är påfrestande. Det krävs mod att våga stanna upp i dessa ögonblick och att på nytt utsätta sig för starka känslor av hot och rädsla, och för tankar, som det innebär att minnas och sedan dela dessa plågsamma synminnen, tankar, känslor, tårar – självutlämnande och personligt.

Att berätta är läkande.

Att lyssna är lärande.

Lyssna.

Monica Hirsch

Inledning

INGET MÖRKER UTAN LJUS

Från en gång i tiden ett gott liv i Bosnien och Hercegovina till början på ett nytt liv i Sverige. En mardrömsliknande resa i krigstid och krigshändelser, en resa genom Europa och dess politiska landskap och inte minst en resa i känslöväxlingar som ingen människa kan föreställa sig innan hon själv har utsatts för dem.

Den stora förändringen kom nästan över en natt och upplevdes som en chock. Allt började med en etnicitetsbaserad identitetspolitik, kränkningar, maktmissbruk och grovt våld, som de flesta människor i Bosnien och Hercegovina inte var förberedda på eller ens anade. En för de allra flesta främmande politisk ideologi hade tagit över deras land och liv. Det som följde därpå var en krigstillvaro fylld av ständig livsfara på grund av inte bara granatbombningar, krypskyttar och rädsla för att bli kidnappad och våldtagen utan också brist på livsviktiga förnödenheter som vatten, värme, mat och medicin. Att uppleva krig är en känslomässig berg-och-dalbana med rädslor som växlar mellan lamslående panik och en instinktiv beslutsamhet att överleva, men också med de livsviktiga relationerna, familjer som hjälps åt och splittras, vänner, kollegor, tjänstemän och gränsvakter som kunde vara både trygghet och hot. En ständig ovisshet och kamp och en tro på att livet kan vara annorlunda, att det kan bli bra igen.

Själv är jag född och uppvuxen i Zagreb, i det forna Jugoslavien, men 1991, när mitt dåvarande hemland började falla sönder i ett krig som väldigt få av oss kunde förstå skulle komma, befann jag mig i Sverige och gick forskarutbildningen i socialantropologi. Eftersom kriget i forna Jugoslavien tog över min tid och mitt fokus, valde jag till slut att åka till Sarajevo och skriva om kriget i Bosnien och

Hercegovina. Jag hade, som de flesta andra som inte har upplevt ett krig, en ganska onyanserad bild av vad ett krig skulle vara: en uppdelning i onda och goda, och ett helt annorlunda liv som inte gick att se framför sig.

När jag anlände till det belägrade Sarajevo första gången i september 1994, med hjälp av FN:s luftbro, slogs jag av det faktum att folk rörde sig utomhus som vanligt. Under de kommande två åren återbesökte jag Sarajevo fyra gånger och levde där sammanlagt i sex månader. Jag lärde mig snabbt att mitt i den livsfarliga och knappa vardagen fanns det också mycket medmänskligt stöd, värme och tid för skämt. Vidare fanns det inte bara den farliga fienden och de goda försvararna, utan också människor som gjorde sina val av många olika anledningar.

Till Sverige som flyktingar

I dag anses de människor som har kommit till Sverige på grund av kriget i Bosnien och Hercegovina vara den flyktinggrupp som det gått bäst för. En del statistik från SCB och forskning har visat att det tog dem mellan fem och tio år att komma på fötter – att lära sig språket, förstå samhällssystemet, få utbildning och hitta jobb – men att deras sysselsättningsgrad i dag är nästan lika hög som den för inrikes födda. De är väletablerade i samhället och nöjda med sina liv i det nya hemlandet. Jämställdheten mellan kvinnor och män är högst bland flyktinggrupper, då kvinnor från Bosnien och Hercegovina jobbar i nästan lika hög grad som männen och skillnaden mellan kvinnors och mäns löner är mindre än bland inrikes födda. Det positiva smittar av sig också på nästa generation, då barnen till flyktingar från Bosnien och Hercegovina har högre utbildningsnivå och högre sysselsättningsgrad än barnen till svenskfödda föräldrar.

Det har funnits en del förklaringar till denna ovanliga framgång. Jan Ekberg, professor i nationalekonomi, har visat att människor kom mycket snabbare in i arbete i kommuner där flyktingmottagandet och näringslivet hade nära samarbete, som exempelvis i småländska kommuner. Integrationen där har också gått snabbare och smidigare. Sociologen Zoran Slavnić har i sina studier visat att stödet till småföretagare som stärktes avsevärt i Sverige på 1990-talet påminde många om det stöd till småföretagare som fanns i forna Jugoslavien under 1980-talet och som folk i allmänhet var välbekanta med. Ett flertal andra studier visar att det har varit bosniernas företagsamhet och beslutsamhet att

återskapa bra liv för sig och sina närmaste samt kommunernas och företagens förmåga att hjälpa dem, som legat bakom den lyckade integrationen och etableringen.

Mer nyanserad bild

I tidningar och bland forskare har det spekulerats om att den europeiska bakgrunden med förståelse för samhällssystemet, utbildningssystemet och inte minst utseenden som inte är så olika genomsnittssvenskars har varit viktiga faktorer. Vidare har man hävdats att redan existerande nätverk av före detta jugoslaver, som kom till Sverige på 60- och 70-talen som arbetskraftsinvandrare, förmodligen har varit till hjälp för människor från Bosnien och Hercegovina att snabbare förstå vad som krävts av dem och vilka samhällsstrukturer det fanns att hämta hjälp från. Jan Ekberg och andra har dock efterlyst vidare forskning för att bättre förstå varför det gått så bra för bosnier i Sverige.

För några år sedan genomförde jag ett treårigt antropologiskt projekt finansierat av Riksbankens Jubileumsfond. Jag träffade över 20 familjer där föräldrarna kommit till Sverige från Bosnien och Hercegovina på grund av kriget och där de flesta av barnen är födda i Sverige. Det som framkom i det materialet bekräftade delvis de ovan nämnda forskningsresultaten men gav också en något annorlunda och mer nyanserad bild.

Enligt min studie stämde det att en samhällsekonomi som främjar småföretagande var igenkännbar för bosnier, för det fanns ett starkt stöd för småföretagande i Jugoslavien på 1980-talet. Men det som var ännu mer igenkännbart och av ännu större vikt var ett samhällssystem som tog hand om människor – som baserades på jämställdhet, omsorg och solidaritet. När kriget bröt ut i forna Jugoslavien slogs hela det socialistiska trygghetssystemet sönder nästan över en natt: barnen hade oftast inga skolor att gå i och ingen framtid att föreställa sig, gravida kvinnor var tvungna att på egen hand leta efter platser där de kunde föda i relativ trygghet. Männerna rekryterades till fronten för växelvis tjänstgöring (till exempel tre dagar vid fronten, tre dagar hemma), medan den tuffaste uppgiften – att ta hand om och försörja familjer i vardagen – oftast var kvinnornas. Många som jag träffat har vittnat om att livet som civil var inte bara hårdare än vid fronten utan också farligare, då krigets beskjutning och våld i mångt och mycket riktades just mot civila, mest kvinnor, barn och gamla.

Förutom skola, jobb, vård och omsorg som försvann tillsammans med i

princip all infrastruktur nödvändig för ett fungerande liv – som kollektivtrafik, affärer och telefoni – försvann också den politiska ideologin ”broderskap och enighet” (bratstvo i jedinstvo). Den jugoslaviska ideologin betydde att folk uppskattade och kunde njuta av varandras skillnader istället för att uppleva olikheter som hot. Jugoslaver var stolta över den rikedom i fråga om folkmusik, maträtter och religiösa seder som spred sig från Alperna, via Adriatiska kusten, till de vackra Balkanbergen.

Att denna samhällsyn ersattes med den nationalistiska synen, där olikheter plötsligt uppfattades som fara och snart kom att betyda skillnaden mellan liv och död, var en av huvudledningarna till att de flesta bosnier som flytt eller sökt sig till Sverige efter krigets slut valde att stanna. Det samhälle som de förlorade i och med Jugoslaviens sönderfall fanns inte längre kvar i Bosnien och Hercegovina. Å andra sidan mötte de i Sverige något liknande. De svenska traditionerna av jämställdhet, social omsorg och internationell solidaritet motsvarade deras erfarenheter av livet före kriget. Den mångåriga svenska erfarenheten av demokratin tilltalade många, och flera engagerade sig politiskt för ett fortsatt rättvist och tillåtande samhälle.

Relationer och utbildning

Vad det gäller sociala relationer valde en del att komma till Sverige därför att de här hade någon som de kände, oftast en släkting, men många fler visste inte alls till vilket land de var på väg när de flydde från sina hem. Släktingar i Sverige visade sig inte alltid vara till så stor hjälp som flyktingarna kanske hade hoppats. Den avgörande hjälpen kom oftast från svenskar som de mötte och som de själva skapade goda relationer till. En kvinna som jag träffade berättade om en gränspolis som välkomnade henne till Sverige och fick henne att känna sig som en människa för första gången sedan krigets utbrott. En annan minns en ny tjänsteman på arbetsförmedlingen som efter att hon i tio år haft timanställningar som fiskrensare och köksbiträde såg att hon hade universitetsexamen och hittade ett mer kvalificerat jobb åt henne, i linje med regeringens nya satsning för att få akademiker i mer kvalificerade arbeten.

En viktig del i att skapa goda relationer i Sverige har varit den personliga inställningen. Även om direkt livshotande situationer inte längre existerade har livet i Sverige inte alltid varit lätt. De flesta i min studie, även de svenskfödda barnen, har upplevt diskriminering någon gång på grund av sina något starkare

färger och icke svenskklingande namn. Det är dock väldigt få av dem som har låtit dessa erfarenheter påverka deras allmänna uppfattning av folk i Sverige. En i de flestas fall positiv syn har varit till stor hjälp i att skapa nya goda sociala relationer, både privat och professionellt.

Vikten av utbildning har varit ytterligare en faktor för framgången, liksom för den höga utbildningsnivån hos barnen. Det var svårare för dem som var medelålders och som ofta förlorat högre yrkespositioner i hemlandet och blivit tvungna att skola om sig i Sverige eller ta mindre kvalificerade jobb. Deras barn, som var i skolåldern när de kom och mindes ett liv före kriget, kallas ibland för en-och-en-halv-generationen. Vissa av dem lever ett transnationellt liv genom att jobba i både Sverige och Bosnien och Hercegovina. De som kom som äldre, som har haft svårare att återskapa sina liv i Sverige och som snart blev pensionärer, bodde då ofta halva året i Sverige och halva i Bosnien där de kunde träffa sina gamla grannar och vänner som hade stannat kvar.

Ett bosniskt efterkrigsfenomen är välfyllda gator och kaféer på somrarna när många återvänder på besök, organiserar bröllop där släktingar spridda över hela världen kan träffas och då bor i sina återuppbyggda hus. Under resten av året är det betydligt tommare. En kvinna, med bra jobb och egen familj i Sverige, berättade för mig att hon och hennes man hade återuppbyggt huset i Bosnien och att det blivit verkligen fint, nästan finare än före kriget, tyckte hon. Hon ville göra det bra för sina föräldrar som skulle bo där. Men trots det utmärkta huset och trots att föräldrarna var nöjda med sitt liv där kände hon alltid en tomhet. Som om husen inte var levande, vare sig det i Sverige eller det i Bosnien.

Överföring av trauma

Kvinnor har generellt försökt skydda sina barn på alla sätt de kunnat, men huruvida man ska dela sina erfarenheter av krig med barnen, och i så fall hur, är ett dilemma som de flesta föräldrar har brottats med, inte bara efter kriget i Bosnien och Hercegovina utan också efter andra folkmord och massivt politiskt våld. Forskning om överföring av trauma till andra generationen kommer fortfarande mestadels från Förintelsen. Där finns det två motsatta forskningsresultat som psykologen Natan Kellerman har beskrivit. Å ena sidan har man sett att barnen, oavsett om föräldrarna har berättat mycket eller varit helt tysta, uppfattat att världen är otrygg och uppvisat en sekundär traumatisering. Å andra sidan har

man sett att barn till dem som överlevde Förintelsen kunnat uppvisa en ovanlig styrka, en livskraft som fått dem att möta livets motgångar med jämnmod och jobba på mot sina livsmål. Det faktum att föräldrarna har överlevt mycket värre händelser har gett dem styrka att komma över sina egna svårigheter. Det senare, att barnen uppvisar styrka, stämmer väl på barnen till bosniska föräldrar, och kommer fram i berättelserna i den här boken. De barn som jag mötte kände ofta en plikt att jobba hårt och lyckas väl för föräldrarnas skull, för de uppfattade föräldrarnas val att fly kriget som en uppoffring för dem. Genom att barnen lyckades fick också föräldrarna upprättelse.

Ivana Maček

Uppsala, Sverige

Docent, universitetslektor i socialantropologi vid Stockholms universitet

TANJA HALILOVIĆ

Det spelade ingen roll om jag överlevde eller inte, jag ville inte skämmas för något som vi gjort mot någon annan. Ingen skulle heller någonsin peka på mina barn och fråga dem: "Är du serb eller muslim?" De skulle aldrig behöva svara: "Nej, jag är blandad." Blandad, ingen gillade det ordet, inte jag heller. Jag tänkte: Gud, att folk är så dumma att de resonerar så.

JAG VET INTE VAD hon skrev, receptionisten på högskolan i Sarajevo. Jag skulle börja studera och måste fylla i papper med alla personliga uppgifter, inklusive namn på mamma och pappa. Jag var tvungen att skriva min nationalitet också, och skrev jugoslav.

”Du kan inte vara jugoslav, antingen är du serb, kroat eller muslim”, sa kvinnan i receptionen.

”Det är jag inte”, svarade jag.

”Ring dina föräldrar och fråga vem du är.”

Jag ringde pappa på jobbet.

”Serber, muslimer, jugoslaver – vad är vi?”

”Vilken dum fråga”, svarade han.

På den tiden, 1984, bara fyra år efter Titos död, ställde man inte sådana frågor, det var som i Sverige, där man var svensk – i Jugoslavien var man fortfarande jugoslav.

Allt var än så länge normalt och bra.

Plötsligt sa pappa:

”Vi är serber, vi är ortodoxa.”

Jag gick tillbaka till receptionisten.

”De där uppgifterna vill jag inte att du fyller i. Varför ska allt detta stå i papper? Jag känner inte att jag tillhör något. Vem bryr sig förresten?”

Det var första gången någon frågat mig. Sedan tänkte jag inte mer på den här händelsen, den hade ändå ingen betydelse.

Jag började studera skogsvård. Min familj ägde skog och jag skulle bli skogsmästare. I Sarajevo fanns bra utbildningar, i vår lilla stad bara utbildning till och med gymnasiet. Sarajevo var mångkulturellt med studenter från andra delar av Jugoslavien, och många utländska också.

Det gick bra på högskolan, jag var tjugotvå år, duktig och hade skaffat nya kompisar. Men under tredje året avbröt jag mina studier. Jag hade träffat Nermin, vi var kära, och nu ville jag gifta mig.

Vi bodde i samma stad, i Kladanj, där han hade ett spännande jobb som ungdomsledare och danslärare i stadens ungdomsverksamhet. På den tiden ordnades ofta sociala aktiviteter för ungdomar. På diskot brukade jag och min bästis titta efter Nermin, många tjejer var förälskade i honom.

En kväll följde han mig hem, tog en stor omväg, och innan vi skildes frågade han om vi kunde träffas nästa dag. Jag skulle till biblioteket och låna böcker och jo, det gick bra. Det blev kärlek från första stund och efter ett år gifte vi oss. Jag flyttade in hos Nermin som bodde med sin mamma och två bröder. Men snart skaffade vi en egen lägenhet, köpte allt nytt, och startade vårt nya liv. I september 1989 föddes vår son Fahrudin. Vi fick några år som var bra.

Inte så långt från oss bodde mina föräldrar i ett serbiskt område. Där är jag uppvuxen. Familjen kommer dock från Tuzla som ligger fem mil därifrån. Efter andra världskriget hade alla som var utbildade lätt att hitta jobb och mina föräldrar fick arbete i Kladanj, mamma som sömmerska i en syfabrik och pappa som direktör på en bank. Hela staden var som Borås en gång, med textilindustri. Mycket av kläderna exporterades till Italien.

Mina föräldrar byggde ett hus i området när det var nytt. Där bodde mest serbiska barnfamiljer. Framför huset gick den stora vägen, bakom hade vi vår trädgård och floden Drinjaca med sitt kalla vatten uppifrån de höga bergen. På somrarna gjorde vi små dammar, stoppade vattnet för att det skulle bli varmt, sedan kunde vi bada. På vintrarna åkte vi skidor och pulka. Mina föräldrar pratade aldrig om oss som serber, det var inte viktigt. De flesta i vår stad var muslimer. Vi firade inga högtider som de ortodoxa, bara nyår och första maj. Jag hade en trygg barndom.

Oroligheterna startade 1991, först kort i Slovenien, sedan på allvar i Kroatien. Det kändes långt från oss. Vi lyssnade på nyheter varje kväll, jag var ängslig,

men tänkte: I Bosnien är det så blandat – hur skulle vi kunna kriga här? Ingen kunde få mig att tro att kriget skulle nå Bosnien.

Våren 1992 såg vi serber som bodde i Kladanj packa sina grejer och bege sig till fots till de städer som låg närmare gränsen – eller gå över gränsen till Serbien. Det blev turbulent, men jag förstod ändå inte att det skulle bli krig. Jag förstår fortfarande inte varför det blev så.

Det kom mycket folk till Kladanj, i egna bilar eller gående med sina små väskor, mest kvinnor och barn – och det var kvinnor som berättade:

”Min man och min pappa och min bror – de har tagit alla.”

Men det kom också serber som sa:

”Ge er av härifrån.”

De grep män och unga pojkar och förde dem till koncentrationsläger. Då förstod jag att det var krig.

En kväll satt vi på verandan och såg ut över bergen. Där uppe bodde muslimer, och i byar i närheten serber.

”Tänk om de börjar bomba här också”, sa jag till min man.

Den 29 juni 1992 fick jag min dotter Arnela. Hon var nu kanske bara sju dagar gammal, inte mer, Nermin hade gått för att hälsa på sin mamma. Jag var ensam hemma med barnen när jag hörde en lastbil komma i hög fart och tvärbromsa. Sedan en massa oljud. Staden bombades, väldigt nära vårt hus. Jag sprang till fönstret för att titta.

Medan bomberna kom närmare och närmare trängde jag in mig med barnen bakom tvättmaskinen i badrummet. Hela huset skakade. Först det klirrande ljudet från allt glassplitter när fönstren krossades, därefter en tryckvåg när hela övervåningen bombades sönder. Sedan helt tyst. Tyst, tyst.

När min man kom hem var lägenheten förstörd. Vi kunde inte bo kvar, allt var trasigt och det låg glassplitter överallt. Men under entréplanet fanns en liten källare där vi kunde gömma oss, dit kom folk från hela gatan, mest kvinnor och barn. Där kändes det tryggt, där kunde de inte bomba och skada oss så farligt.

Men vi hade ingenting till vår baby, inga blöjor, ingenting. Jag kunde inte tvätta henne, inte värma maten. Vi visste aldrig när de skulle börja bomba igen, det kunde komma bomber när som helst. Inga regler – bara bomber, bomber, bomber. Där det bodde muslimer. Inte där serberna bodde, de visste precis.

Nu lämnade de flesta serber Kladanj, bara få stannade kvar. Mina föräldrar

övergav sitt hus och flyttade till Serbien, min syster Ljiljana också.

”Vi går dit och ser om vi kan ta över huset. Vi har ingen annanstans att ta vägen”, sa jag till min man.

Deras hus var inte skadat, i området bodde ju nästan bara serber. Gatan var lång, husen tomma – bara jag, min man och våra barn i mina föräldrars hus.

Alla män i Kladanj var tvungna att bli soldater för att försvara oss, min man också, alla som kunde hålla i ett vapen. I början ville alla män vara med. Många köpte vapen, en del var jägare och hade redan vapen hemma och de formade egna styrkor. Det var halvvalt, inte alls organiserat. Vem som helst kunde köpa militärkläder för tjugo, trettio tyska D-mark. Vem som helst kunde ta ett vapen och vara soldat. Det var helt galet. På i stort sett varje gata bildades milisgrupper.

I krig blir man inte normal, man tänker inte. Man styrs av sin överlevnadskänsla. Man får andra uppfattningar, om allt. När det hänt förfärliga saker ville jag också ha vapen för att försvara mig. Jag måste köpa en bomb – och jag skulle berätta det för alla. Den som kom hem till mig skulle inte ta livet av mig – hellre skulle jag döda någon. Jag förvarade två bomber bland torrvarorna i skafferiet.

Serber eller muslimer – jag vet inte vilka jag var mest rädd för. De serbiska kvinnor som var gifta med muslimer var de första som skulle slaktas. Inte dödas, de kvinnorna slaktades. Om en muslimsk kvinna var gift med en serb kunde hon byta namn och på det viset klara sig. Jag var mycket rädd.

Vänner, grannar, skolkompisar, folk som jag känt och umgåtts med, alla blev annorlunda. Så mycket hat.

”Hon där är serb”, sa de och spottade på mig och mina barn.

Det gick inte att hantera. Men jag hatade inte tillbaka. Nej, det gjorde jag inte. Om du lever ut ditt hat får du ännu mer hat tillbaka. På något sätt hade jag förståelse för andras tragedier. Och jag var tacksam för att min man levde, att mina barn levde.

När kvinnor började anlända från städer som serberna intagit fick jag höra om våldtäkterna. Kvinnorna kördes med bilar eller bussar, jag vet inte, släpptes sedan av och fick gå lång väg innan de kom fram till Kladanj. Det kom mammor utan sina döttrar, serber hade tagit dem. De hade gripit deras män och våldtagit kvinnorna. Det är svårt att tro att det var normala människor som utfört dessa handlingar. En kvinna som varit min granne, hon hade tre döttrar, hon kom

med två av dem, hennes sextonåriga dotter hade de fört bort på vägen till Kladanj. Min granne letade och letade, men hittade inte dottern, hörde aldrig något om henne.

Bombningarna pågick i nära nog fyra år, hela kriget. De kunde bomba på nätterna, de kunde bomba på dagarna. Det kunde vara lugnt fem, sex dagar och sedan började det igen. Det kunde komma en granat per dag – eller tusen granater per dag.

Varje gång Nermin var borta dök det upp folk som bara öppnade dörren och tog vad de ville.

En kille som jobbade med kommunikationsradion fick meddelandet:

”Ni får göra vad ni vill med henne när Nermin är uppe i bergen.”

”Vi dödar dina barn”, hotade de med.

Kvinnorna och barnen drabbades mest i kriget.

När serberna började föra bort männen stannade folk inte kvar hemma. De gick in i skogen och gömde sig. Alla män kunde bli tagna till koncentrationsläger. Jag vet inte hur många människor som kom och övernattade hos oss. Vissa stannade en vecka, kanske två, innan de hittade någon annan plats. En kvinna och hennes tre söner och svärfar – hennes man hade de fängslat och fört till Srebrenica, hon visste ingenting om honom – bodde på andra våningen i vårt hus i fyra år.

Själva bodde vi i det lilla köket på nedervåningen. Vi hade madrasser på golvet. Köket var kök, vardagsrum, sovrum, allt.

1994 var jag gravid med Rusmir. Det var hemskt. Å Gud, vilken ångest, vilken otäck känsla jag hade. Det var den värsta tiden under hela kriget. Vi hade ingenting: ingen el, inget vatten, ingen mat. Staden var omringad av serber. Vi fick en deciliter ris, som vi kokade, ingenting att steka. Så vi kokade det lilla riset och delade, jag och min man och våra två barn. Ibland fick vi en deciliter soja och lite mjöl. Det skulle räcka två, tre dagar innan vi kanske hittade något annat. Humanitär hjälp kunde inte komma fram eftersom serberna fanns runtom. Någon gång kanske de var snälla och släppte igenom en lastbil. Men vi visste aldrig vad som skulle hända nästa dag. Vi hade ingen framtid.

Jag vägde fyrtiofyra kilo och skulle få ett tredje barn – jag ville inte ha det. Nej, det ville jag inte. Jag kunde inte ens ta hand om de två jag hade.

Uppe i bergen låg ett hotell som gjorts om till sjukklirik för de män som var

svårast skadade, för dem som förlorat armar och ben. Där jobbade en kirurg, några sjuksköterskor och undersköterskor. Jag visste att kirurgen utförde aborter.

”Vi ska gå till honom, jag kan inte föda ett barn”, sa jag till min man.

Det var sju eller åtta kilometer till kliniken. De bombade mycket den dagen vi gick. När vi kom fram fick jag träffa doktorn. Han var bestämd:

”Kvinna, du är dum. Du vill att jag ska utföra en abort nu när hela korridoren är full av döda människor, män utan ben, män utan armar, människor med svåra skador, folk som verkligen behöver min hjälp.”

Vi promenerade tillbaka.

I Tuzla kände jag till en kvinnlig gynekolog. Dit kunde vi köra på en skogsväg. Det fanns ingen bensin att köpa, men min man lyckades komma över några liter på svarta marknaden.

”Men snälla, du vill göra abort”, sa gynekologen.

”Ja, det vill jag, jag ser ingen framtid”, svarade jag.

”Det sker hemska saker runtom, folk dör, jag utför inga aborter. Bara om det verkligen är nödvändigt, på kvinnor som blivit våldtagna och är gravida”, sa hon.

Efter läkarbesöken började jag göra så dumma saker. Jag hoppade i trapporna från andra våningen. Jag ville inte ha barnet. Jag hoppade från matbordet med en stor teve i famnen, jag ville inte vara gravid. Jag var mager med en liten mage. Min svärmor undrade:

”Är du gravid, Tanja?”

”Nej, jag äter”, svarade jag.

”Du har ingenting att äta, du är gravid”, sa svärmor.

Men han ville födas. Den 4 oktober 1994 kom Rusmir till världen, en fin pojke. Alla var glada.

Om jag bara hade vetat, förstätt vad detta vidriga krig skulle innebära, kan jag lova att vi hade flytt – till Nya Zeeland, så långt bort som möjligt. Vi kunde välja vilket land vi ville fly till. Men jag fattade inte hur det skulle bli. Vi som hade köpt allt nytt och fått det så bra. Sedan var det för sent.

I juli 1995 började det välla in folk, kvinnor och barn, den bilden kan jag aldrig glömma.

På vägen framför vårt hus såg jag tusentals människor. De gick som zombier.

Som döda människor, kvinnor och barn utan skor, i slitna kläder. Barn som skrek, mammor som letade efter sina barn.

Men på något sätt blev det ett slut på kriget, och till sist gick det väldigt fort. Kriget var över när Daytonavtalet skrevs under den vintern och ganska snart började folk leva normala liv. Det fanns en entusiasm: Nu skulle vi bygga ett nytt land. Och jag tänkte att det kommer att bli som förut.

Men det blev inte som förut. Landet var fattigt, det var förfärligt efter kriget. Min man öppnade en egen firma. Barnen började i skolan. Att glömma det hemska vi varit med om var inte möjligt. Det gick inte att komma vidare. Det var visserligen inte krig längre, men barnen fick problem i skolan. Mina tre barn var värda att leva ett normalt liv. Jag som förälder måste ge dem chansen, de kunde inte välja var de skulle bo och växa upp. Jag sa till min man att det kanske tar två, tre år innan det blir bättre. Vi började renovera huset.

Efter sådana år som vi genomlevt, allt det vi gått igenom, blir man glad för småsaker, allt man har. Men det kändes inte som om Bosnien kunde bli samma multikulturella land som det varit tidigare. Det kändes inte som om vi kunde få ett vanligt liv igen. Jag ville inte bo kvar. Barnen måste få en bra framtid. De skulle själva få välja: Vill jag vara muslim eller serb? Min dotter skulle inte som sjuåring behöva fråga sig vem hon är.

2001, efter terrorattacken i USA, var det svårt att åka någonstans. Och svårt att få visum till Sverige. Dyrt också. Jag var orolig.

”Tänk om vi inte får visum”, sa jag till min man.

”Detta är vår chans, vi måste försöka”, svarade han.

På kvällen den 24 december 2001 promenerade vi omkring i Stockholm. Vi hade åkt buss från Bosnien. Tänk att vi hamnade här på julafton. Jag ska aldrig glömma barnens blickar: Lampor, tomtar – allt som i ett sagoland. Barnen gick en meter, stannade, stod bara och tittade.

Vår första jul firade vi hemma hos Anna och Kjell i Enköping. Anna hjälpte många bosnier när de kom till Sverige. Hon och Kjell hade hälsat på hos oss i Kladanj, nu var det oss hon skulle hjälpa.

”Ni ska söka asyl i Sverige och stanna här”, sa Anna, ”om det inte går kan ni alltid åka hem.”

Vi anmälde oss till Migrationsverket, lämnade ifrån oss våra pass och kom in i asylprocessen. Först två veckor i ett asylläger i Skärholmen. Vintern var kall, minus femton grader, jag förstod inte vad de sa, blev stressad och trodde att de lurat oss.

Sedan till Laxå. Vi fick nyckel till en jättefin lägenhet, en trea, lagom stor, allt var fräscht. Barnen började i en riktig skola nästan på en gång medan jag och min man väntade på SFI. Det var intensivt, mycket med språk, många nya ansikten, nytt, nytt, hela tiden. Men familjen var tillsammans och jag var inte alls ledsen för att vi lämnat Bosnien. Bara orolig: Kommer vi att få stanna?

I maj 2002 väntade vi fortfarande på uppehållstillstånd när vi flyttade till Borås. Vi väntade och väntade. Vid den här tiden hade det kommit mycket folk från Bosnien, men även från andra länder. Alla bosnier som sökte asyl i Sverige garanterades att få komma tillbaka till Bosnien. Om du sa att du är serb och inte kunde bo där du bott tidigare skulle du erbjudas att bo i ett serbiskt område – och tvärtom om du var muslim.

Många fick negativa besked. En mamma från Srebrenica och hennes barn – de hade dödat hennes man, hon visste ingenting om sina söner – fick inte stanna. De skulle tillbaka och få bo i Sarajevo eller Tuzla. Då förlorade jag hoppet och sa till min man:

”Jag tror att de kommer att skicka tillbaka oss också. Då vill jag att det går fort. Vi kan börja en annan asylprocess.”

Allt stod på svenska i brevet från Migrationsverket, jag förstod ingen svenska alls, barnen var i skolan. Nermin ringde efter en kompis.

”Ni har fått uppehållstillstånd”, sa han.

Jag trodde inte på det. Barnen kom hem från skolan, de hade lärt sig ganska bra svenska.

”Jo, det står här”, sa min son.

På eftermiddagen ringde vår advokat, han hade alltid tolk på telefonen, och gratulerade oss.

Vi blev helt galna, dansade och sjöng. Det var den lyckligaste dagen i mitt liv. Det spelade ingen roll vad som skulle hända, var vi skulle bo – vi var i Sverige.

Vi har fått ett bra liv. Jag blir glad för nästan ingenting. När det var krig saknade jag sådant som deodorant, bindor, en pump för att kunna amma ett nyfött barn.

Ingen brydde sig. Hela världen var inriktad på männen. Nu är jag tacksam för allt vi har. Så tacksam. De äldsta barnen är välutbildade med bra jobb, yngste sonen pluggar i Stockholm. Jag är undersköterska på ett äldreboende, min man specialpedagog i skolan.

Du förstår, jag försöker glömma. Det kommer jag aldrig att göra, men jag försöker.

Jag hade inte tänkt berätta allt detta. Jag hade tänkt säga att jag inte vill riva upp såren och bli ledsen igen. Jag har bestämt mig för att inte vara ledsen mer.

TANJA HALILOVIĆ
FÖDD DEN 10 SEPTEMBER 1965 I TUZLA

ISMETA DŽAFIĆ

Fyra veckor före skolaavslutningen kom läraren och sa: "Det blir kanske krig i Bosnien, det är mycket oroligt, ni är färdiga med grundskolan. Gå hem och ta reda på vad ni ska göra."

Så blev min sista dag i skolan. Jag var bara femton år och hade längtat efter avslutningsfesten när jag gick ut åttan. Som jag längtat efter den här festen.

JAG BODDE PÅ LANDET, enligt och längst bort utanför byn Karadaglije. På vägen hem hörde jag någon säga:

”Nu är kriget på väg till oss.”

Allt avstannade, mina drömmar och ambitioner, allt.

Vi såg på nyheterna: det var oroligt på flera håll, kriget kom allt närmare. Sedan hörde vi skottlossning från staden Doboj, bara tre mil från oss.

En granne som bott i Kroatien och stridit med de kroatiska styrkorna knackade på. Han var klädd i uniform och bar på ett riktigt gevär.

”Jag har varit i Kroatien och där pågick ett krig, det kommer att bli krig i Bosnien också. Vi måste organisera oss.”

Så började det.

Sommaren 1992 är det krig. Alldeles vanliga människor rustar sig och vår granne som kan tillverka vapen – han är metallkunnig och sätter ihop rör till gevär – säger till min storebror:

”Nu ska vi gå ut och vakta.”

Våra unga killar börjar gå omkring i uniformer. Det upprättas en stab – en organisation, som lägger upp en krigsförberedande strategi. Lastbilar kör runt med grönklädda soldater, och vi får veta att ett hus som länge stått tomt nu blivit

tillhåll för civilförsvar – ett militärhögkvarter, som de byggt ett staket runt om.

Ingen frågar dig vad du tycker eller vad du känner. Men jag förstår direkt. Plötsligt finns du inte som individ längre. Du tillhör en grupp.

Jag som förut inte visste att det fanns serber, inte att det fanns något särskilt namn för kristna, i regionen bodde mest bosniska muslimer. Lärare och äldre kunde säga att Jugoslavien vilar på broderskap och enighet – *Bratstvo i jedinstvo* var den devis som gällde för Titos partisaner och för hela Jugoslavien efter 1945. Det var inga skillnader, vi respekterade varandra.

I skolan lärde vi oss att fascism var hemskt. Kanske var jag tolv år när jag för första gången hörde att det fanns nationalistiska grupper.

Vi hade en folkarmé, jugoslaviska folkarmén, den var väldigt stor och folk älskade den. Vi skulle dyrka armén och i skolan skrev vi dikter till den. Att vara soldat i den jugoslaviska folkarmén var det största och folk var stolta över att skicka sina söner för att göra lumpen, mina föräldrar också. Så självklart var min storebror soldat i armén. Men plötsligt blev armén serbisk, och Serbien ville ha ett Storserbien.

Efter det är allting förändrat och vi bosniska muslimer tvungna att fly om det kommer militära styrkor som vill oss illa. Jag är ung, men vet, för de pratar om detta otäcka hemma hos mig. De vuxna lyssnar och informerar sig, är på sin vakt. Vad händer härnäst?

Serbiskt flyg bombar i grannstaden Tešanj. Jag vet inte hur många kilo sprängämnen som släpps ner. De bombar också en liten moské.

Platsen där vi bodde: jag tycker att det var den finaste platsen i hela området. Vår lilla gård på lagom avstånd till byn med den vackra naturen runt vårt hus.

Här kunde jag och mina syskon skrika högt och busa. Inga grannar kom och klagade. Vi fick springa och leka ute. Det fanns stall för hästar och kor, hundar och höns – kaniner och gäss hade vi också – en riktig bondgård.

Jag var medveten om att jag var yngst, syskonen skulle antingen skydda eller skylla på mig. Ett härligt fritt liv – men bara på sätt och vis, och bara ibland. Vi var en dysfunktionell familj med mycket bråk. Pappa gästarbetade i Tyskland som många pappor gjorde på den tiden, men var borta allt längre och längre perioder. När han kom hem ibland fanns pengar och ett överflöd. Till oss barn hade han alltid med sig en hel väska full med godis som mamma gömde efter två dagar. Och varje gång ett nytt projekt:

”Vi ska bygga ett stall till.”

Och andra mindre byggen. Pengarna gick till projekten som han sedan styrde per telefon från Tyskland.

Mamma tog hand om gården och oss barn. Men hon klarade inte av att sköta allt. Jag och mina syskon var tvungna att jobba hårt för att få det att fungera. En ambivalent och stökig tillvaro – antingen för bra eller för dålig. För att få lugn gick jag till koranskolan.

Min verkliga räddning blev min farmor som bodde i samma by och som ofta kom och sov över hos mig. Hon var min anknytningsperson och den som gav mig mest kärlek. Isma hette hon – det är hennes namn jag har, Isma och Ismeta är samma namn, men Isma är vackrare.

När jag fyllde tio år flyttade farmor till min faster i en by närmare staden. Då förlorade jag kontakten med henne.

Min storebror skulle ge sig av med den där grannen för att vakta uppe vid försvarslinjen.

”Men han är ju bara sexton år”, sa mamma.

”Alla unga män måste dit upp”, sa grannen.

Flera befann sig redan längre bort. Vi som var kvar skulle hålla oss hemma på gården.

På kvällarna såg vi ljusdetonationer runt om i bergen, även bränderna i Dobož där mamma hade sin kusin. Han kom till oss och letade efter sina söner. De var försvunna, kanske tillfångatagna. Han visste inte.

Nu kunde vem som helst i uniform och med vapen ge dig order. Du skulle bara lyssna, vara beredd att packa och ge dig iväg. Vi hörde talas om fabriker som bombats och brunnit ner.

Nej, du får inte känna, inte bli rädd. Börjar du känna efter får du panik. Vi är på vår vakt. Lyssnar: Vad m-å-s-t-e vi göra, vad blir vårt nästa steg?

Granaterna, jag ser dem. Det är sommar och på gården kokar vi sylt utomhus, eldar och rör om den kokande sylten i stora grytor. Vi sitter där tillsammans än så länge ovetande. Så händer det, mamma skriker:

”Lägg er ner på marken.”

Från grannarnas hus kommer rop på hjälp. Min syster reser sig och springer bort över ängen – och är på väg till deras gård när mamma vrålar:

”Stanna, kom tillbaka.”

Vi hör ljudet av bilar som närmar sig. Det finns inte bränsle att köpa – måste alltså vara militärfordon. Jag får fart och springer iväg utan att tänka på att det är farligt.

Emot mig kommer en ung pojke gråtande.

”Jag vill döda”, säger han och nämner en gammal man, Jovo, en serb som bor i utkanten av byn.

”Jag ska döda honom.”

Pojken är nog inte mer än fjorton år och han har just fått reda på att hans mamma och lillebror dödats av en granat. Han är utom sig, vill hämnas och tänker ta sig in hos den stackars gamle mannen när någon stoppar honom.

En mardröm: jag ser två män bära en kropp, en stor kropp inlindad i en filt.

”Vem är det”? frågar jag.

”Aijka.”

Då vet jag att det är pojkens mamma. Jag ser hennes själ. Bosniska kvinnor – framför allt kvinnor på landet – använder hucklen. De är inte beslöjade men bär hucklen för att de lagar mat varje dag. Och hennes huckle hänger över filten. Jag känner igen det.

På en trappa ligger en ung kvinna, Mufida, orörlig. Hon är inte ens täckt. De har lämnat henne för att gå och leta efter andra. Hon har splitter under huden, över hela kroppen. Kläderna är trasiga.

Hennes sexårige son träffades också av granatsplittret och dog på vägen till sjukhuset.

Ute på gräsmattan ligger Hedija. Det rinner blod nerför hennes ben, hon gråter. Hon och en äldre man är de enda som överlevt granatattacken som tagit fem liv. Hennes ben är så skadade att hon aldrig kommer att kunna gå mer. Men hon reser sig, tar sig ut på gräsmattan och ropar efter sina barn innan hon ramlar ihop.

”Vi hörde ingenting. De som dog gjorde det utan smärtor. Vi satt och pratade och skrattade och jag hörde inte granaten. Man hör inte granater som kommer mot dig”, sa hon senare.

”Det gick fort, vi visste i alla fall att de inte led. Hur mina ben kunde bära mig – det måste ha varit instinkten att få veta var mina barn fanns.”

Ska det komma fler granatattacker? Vi behöver söka skydd och samlas i ett skyddsrum. Anhöriga kommer dit, alla gråter. Vi är som förlamade inombords.

Kriget normaliseras. Man kommer in i en rutin. Min storebror kan sitt schema, vet exakt när han ska upp till försvarslinjerna, vilka dagar. Han är uppe två dagar, hemma kanske tre, om det är mer oroligt blir det flera dagar där uppe, på nätterna också.

De som är yngre och bättre tränade körs över till de platser där det är som mest oroligt, där serberna attackerar. Då vet vi att våra killar kommer att göra motanfall. Nu används olika militära begrepp.

Kriget blir till slut en fråga om att inte dö av granatsplitter. Att lära sig känna igen ljuden och ljusen, de där enstaka ljusen som lyser i mörkret. Det finns till och med ett speciellt Bofors-ljud, som kommer från ett vapen som kan spränga ditt hus och döda dig och dina grannar. Fast då vet jag inte att det är svenskt, bara hur det låter – inte heller hur det ser ut. Jag var aldrig uppe vid stridslinjen i bergen. Du lär dig också den nya ordningen, hierarkin, vilka som bestämmer.

Plötsligt är männen hjältar, stora viktiga generaler, som helst ska få utmärkelser. De får stort utrymme i medierna – och vi lyssnar och ser upp till dem. Det är de som går i strid och försvarar oss.

Vi styrs av våra instinkter och blir djuriska på något sätt. Männen ska rädda våra liv och vi andra är där för att stötta dem. Ett hopplöst liv för kvinnorna. Min mamma och kvinnorna runt vår familj finns där bara för att laga mat så att de här männen blir mätta och orkar. Vi yngre kvinnor ska vara på vår vakt.

Det finns inget stort i livet.

Jag som växt upp och sett fram emot att bli vuxen och bli kär. Nu ska vi bara akta oss. Försöka vara osynliga, inte störa männen. Vår uppgift är alltså att se till att de blir så starka som möjligt. Sedan ska vi gifta oss och föda barn som vanligt. Är man flirtig stämplas man lätt som hora. Unga tjejer som hänger med soldater pekas ut.

Hemma på gården tvättar vi mina bröders uniformer när de kommer tillbaka. Vi tvättar deras gröna militärkläder – min farbrors också – och gör rent deras skor och tunga stövlar. Vi ska sköta hem och hus. Maten som vi lagat ska bäras upp till försvarslinjen i bergen.

Du har inget val. Du ska överleva. Mardrömmen fortsätter tills någon stoppar kriget. När ska de komma och rädda oss? Det är hopplöst. Jag vet att man kan tänka och fråga sig: Vad krigar de om i Bosnien? Men det är ju bara att komma utifrån och få slut på skiten. För vi kan inte ta oss ur detta mörker själva.

Det är inget liv. Jag känner inte att jag någonsin kommer att få ett liv – lär

mig tidigt att inte längta. Hur kan jag längta när det kanske inte blir något mer. Tröst får jag i religionen. Gud ger hopp och tro på att det måste finnas något mer och bättre än detta krig.

Jag önskar att vi ska bli flyktingar. Men vi har inte flyktingstatus. Gränsvakterna vet vilka områden människor får lov att fly ifrån. Mammans kusin från Doboj kan bevisa att hans familj inte har kvar sitt hem. De flyr till Tyskland. Jag ber pappa att jag ska få följa med honom, men av någon anledning tar han inte med mig.

Under två år bodde vi utan el. Folk kom på att man kunde koppla högtalare till eluttagen – var och en hemma hos sig – och sedan prata med varandra – lyssna på radio också. Alla lyssnade på radio.

Fast vi satt där i mörkret med stearinljus och lyktor. Herregud vad det blev mörkt när ljusen brann ner. Då använde vi matolja eller diesel – ibland hade vi inte ens det. Väggar, möbler, gardiner, allt blev kolsvart.

Ett visst humanitärt bistånd fick vi, bland annat tvål, schampo och tandkräm som delades ut till familjer som hade en militär uppe vid linjen. Vi hade min storebror. Men allt tog slut när vi var omringade under belägringen 1993 – mat, mediciner, allt. FN flög då in hjälp och släppte ner stora lådor med mat från luften.

Tänk dig, kriget varade i nästan fyra år. Vi tjejer som hade menstruation – jag fick min mens innan kriget bröt ut, och det var tabu kring det – blev tvungna att använda trasor och gamla tröjor, tvätta och använda dem om och om igen. Jag fick ganska stora bröst och gick runt utan behå. Jag hittade min systers gamla som hon glömt. Den passade inte, så jag sydde om den.

Vår eller kanske höst, jag kunde se vägen genom trädens lövverk. Vi stod hemma på gården när konvojen – pansarvagnar av mindre slag och stora jeepar – passerade genom vår by. Vi visste att de skulle till den serbiska sidan i Doboj. Freden var på väg. Alla skulle lägga ner vapen.

Där stod vi på vår bondgård och behövde inte vara oroliga längre. Var det sant? Vågade jag hoppas? Varje dag, varje vecka, hade någon vi kände blivit dödad.

Gården hade räddat oss, vi hade haft mat att äta. Herregud, vi levde. Kriget var över, det var sant.

Vi följde fredsprocessen på radio och tv och såg när de skrev under

Daytonavtalet vintern 1995. Jag hade hunnit bli arton år, var naturligtvis glad, men visste inte vad jag ville göra i framtiden. Jag som hade haft stora planer, min familj höga förväntningar.

”Jag kommer att sälja all mark om det behövs för att du ska studera, du ska inte behöva tänka på någonting. Du är så duktig”, hade pappa sagt.

Ingenting fungerade. Jag svek mina föräldrar. Jag svek mig själv. Mamma trodde att jag gick i gymnasiet. Krigsåren hade gjort henne gammal. Hon hade ont överallt och kunde inte sköta gården längre. Den blev mitt ansvar, upp varje morgon klockan fyra för att ta hand om hela skiten. Mjölka kossorna, hinna duscha, gå sju kilometer från och till skolan i Tešanj. Jag orkade inte.

Ville precis som mina väninnor träffa en kille och gifta mig. Men ingen ville ha mig. Jag var inte den fina tjejen. Vi skulle vara som våra mammor och bli bra på att städa och laga mat. Sådan var inte jag.

”Ismeta, vad händer med dig, är du gravid?” frågade en lärare, som undrade varför jag inte var i skolan.

Jag som inte ens haft sex. Hon skrämde mig med sin fråga. Allt var som det skulle, jag mätte bra, svarade jag. Hon trodde mig och blev strängare för att jag inte kämpade tillräckligt. Men hon förstod inte att jag var ovan att tala om det som var svårt. Jag hade otur med killarna, vilket var tur för mig för annars hade jag gift mig med någon man i en by någonstans.

Nu började jag istället träffa kritiska människor, som tog avstånd från allt det här nationalistiska som vissa medier fortfarande påstod var det bästa. Jag fick arbete på en privat radiostation i Jelah och tillgång till de något mer oberoende och objektiva tidningarna. Jag började också ifrågasätta mina egna tankegångar: Jag kan inte påstå att jag varit kärleksfull och vänskaplig, men jag hade aldrig hatat i den bemärkelsen att jag gjort någon illa. Däremot, mitt sätt att distansera mig därför att så mycket varit hotfullt, den sidan tyckte jag inte om hos mig själv.

Hat och spridning av fördomar ska man ta avstånd ifrån – inte människor. När jag senare såg att det även på serbisk sida fanns bra och kritiska personer blev jag av med mitt distansering. Fast ju mer jag vågade prata om detta desto fler påhopp fick jag – inklusive kritik från min egen grupp. På något sätt lärde jag mig emellertid att leva med det genom att se andra människor.

Nästan fem år efter krigsslutet – jag ska fylla tjugofyra när jag träffar S, som är på semester i sin hemstad Doboj. Han hade flytt till Sverige redan i början av kriget, fått arbete på Ericsson och lärt sig svenska. Vi blir ett par som ska satsa på ett liv tillsammans, i Sverige.

I augusti 2001 – mitt i natten efter en lång resa genom Europa – parkerade vi bilen utanför hans hus i Östersund. Det var som i en science fiction-film: så vackert, så grönt och lummigt, rent på gatorna, belysning i stan, affärer, skyltfönster.

De första månaderna var fantastiska. Jag iakttog, ville veta allt om alla de andra som kom från hela världen och som jag nu skulle lära mig svenska tillsammans med. Vår underbara SFI-lärare Margareta öppnade dörren till det svenska språket och kulturen för mig. I juli 2002 föddes vår son. Året därpå flyttade vi till Borås.

Men kriget, mina minnen, familj och vänner, mitt språk, allt jag lämnat bakom mig gjorde sig påmint. Det är svårt att börja om i ett nytt land. Mitt största problem var att jag ännu inte kunde uttrycka mig och kommunicera. Min man tolkade och jag var tvungen att låta honom ha kontroll – jag som var en självständig kvinna som alltid klarat mig själv.

Efter att ha försökt bo i Bosnien igen, levte flera år som ensamstående mamma i Sverige, utbildat mig på Komvux och högskola, är jag i dag omgift och bor fortfarande i Borås. Jag är lärare men jobbar också politiskt.

En hundraårig kvinna som varit politiker värvade mig. Vi pratade och hon frågade:

”Varifrån kommer du? Har du varit med om krig?”

Jag berättade om familjen, hur vi levde på bondgården i Karadaglije, om granatattackerna i Tešanj, om bomberna som föll, och allt ansvar jag tog som barn. Hon lyssnade och sa:

”Du ska gå med i S-kvinnor och ansluta dig till Socialdemokraterna.”

För tio år sedan fick jag mitt första uppdrag i sociala omsorgsnämnden. Nu har jag en ordinarie plats. Jag är stolt, för att jag haft styrkan att bli den jag är i dag: mitt liv är meningsfullt.

Men kriget! Önskar att jag aldrig hade behövt uppleva det. Det är smärtsamt att minnas och berätta. Det spelar ingen roll hur många år som gått. Krigsslutet och förstörelsen bär jag med mig för alltid.

När det 2017 rapporterades som mest från Syrien startade jag en grupp för att protestera. Jag skrev på Facebook att jag kommer att stå på Stora torget i Borås en timme varje söndag och visa att jag inte accepterar det som händer i kriget i Syrien. Där stod jag sedan mitt i vintern. Av lakan hade jag gjort ett plakat med texten "Stå upp för friheten". Ett budskap som skulle vara mänskligt, inte politiskt: världen borde förbjuda krig.

ISMETA DŽAFIĆ
FÖDD DEN 22 APRIL 1977 I KARADAGLIJE

EMINA MURTIĆ

Jag var med barn, magen började växa, då bestämde vi oss för att gå till Röda Korset för att få veta vart de tog folk vidare. ”Ni kan åka till Sverige”, sa en kvinna. Vi betalade ett företag, jag kommer inte ihåg hur mycket. För dem var det bara ett jobb att förflytta folk och tjäna pengar, för oss att komma till ett säkert ställe där jag kunde föda. Vi sa adjö till min moster i Skopje, klev på bussen med var sin liten väska. Så började vår resa norrut, en tragedi för oss.

JAG KUNDE HA VARIT en av alla de kvinnor som torterades och våldtogs sommaren 1992 i min hemstad Višegrad. I Višegrad har det begåtts folkmord och systematiska våldtäkter. I denna lilla stad dödades över tusen människor, kanske så många som tretusen, på ett fruktansvärt sätt. Jag har hemska minnen och skuldkänslor än i dag för att jag lyckades fly, att jag klarade mig när så många blev kvar, tillfångatogs, innebrändes, dödades. På hotellet Vilina Vlas våldtogs och torterades tvåhundra kvinnor, en elvaårig flicka också.

Jag fick föda vårt barn i säkerhet, i Sverige, en son. Han blev ljuspunkten, glädjen. Men det gick inte att hålla kriget ifrån sig.

Višegrad i östra Bosnien är en gammal vacker stad, som ligger i en dal, omringad av berg, floder, och med den världsberömda bron från 1500-talet över floden Drina – en stad som då, före kriget, hade en befolkning på cirka tjugoen tusen invånare – sextiotre procent var muslimer och trettio tre procent serber. Man går genom staden på en kvart.

Jag växte upp inne i stan, vi bodde på första våningen i ett höghus nära centrum. Jag och min bror – han tjugo månader yngre än jag – hade en bra barndom. Pappa arbetade på ett företag som bankman, mamma var hemmafru. Vi hade kanske inte så mycket pengar, men vi levde gott, och mina minnen från den tiden är goda. Under gymnasietiden bytte jag inriktning, jag ville bli tandsköterska och den utbildningen fanns bara i Sarajevo. Där bodde jag i veckorna, men åkte hem varje helg, längtade efter mina vänner och min hemstad. Mina framtidsplaner var inte märkvärdiga, inga särskilda planer, bara att få ett harmoniskt och bra liv. Jag hade min pojkvän, vi var kära och kunde aldrig föreställa oss att våra liv skulle ta en annan vändning.

Den 27 december 1991 gifte vi oss, oroligheterna var långt borta, vi i full färd med att bygga vårt eget. Krig var det ingen av oss som tänkte på. Kriget var någon annanstans.

Men det blev mer och mer nervöst, vi kände av stämningarna. I efterhand förstod vi: Serberna visste allt och vi ingenting. De var mycket välinformerade och de ville inte ha oss där. Allt var väl planerat för de händelser som skulle komma.

Folk började aktivera sig för att skydda staden. På våren, när granaterna föll i floden, förstod vi att kriget hade börjat. I april 1992 ockuperade serbiska styrkor Višegrad.

Då flydde vi i bara de kläder vi hade på oss.

Vi tog bilen och körde mot Gorazde. Staden var belägrad av serbiska trupper i över tre år. Alla var på väg, det var mängder med bilar. Vi mötte mina svärföräldrar och andra släktingar som kom på en lastbil, trängde ihop oss i vår bil och fortsatte till Gorazde. Det var panik. Jag visste ingenting om mina föräldrar, bara att de var kvar i sin lägenhet i höghuset. Det gick inte att få kontakt. Jag var mycket orolig.

Vi fick information om fler granatattacker. En kvinna, Alma, som jag kände och som bodde nära oss dog av en granat. Hon var gravid och hade en son på några år.

En grupp bosniska aktivister, som skulle skydda staden, hade varnat den serbiska armén flera gånger innan de släppte på vattnet från en stor vattenreservoar i området där mina svärföräldrar bodde. Folk sa att deras hus hade spolats bort. De som hade tillbringat hela sitt liv där.

Till Gorazde kom massor av människor. Många där var snälla och tog hand om oss flyktingar, och vi fick bo hos en familj som hade ett stort hus. Jag är så tacksam för att de hade plats för hela min familj och kommer alltid att minnas dem. Vi hade lite pengar och kunde nu gå ut och köpa det allra nödvändigaste.

I Višegrad fortsatte det hänsynslösa dödandet hela den sommaren. Folk avrättades på bron, kropparna slängdes i floden. I staden pågick systematiska plundringar. Soldater kom och tog alla ägodelar – pengar, bilar, allt de kom över. Folk dödades var som helst – på stan, i sina hem, på jobbet, överallt. De förstörde och brände hus, hela muslimska byar i området.

Den 14 juni dödades femtiotre människor genom mordbrand i ett hus på Pionirskagatan. Den 27 juni genomfördes en ny massaker genom mordbrand på sextio personer i stadsdelen Bikavac. De som försökte komma undan sköts. Två personer överlevde.

Sanningen är det enda vapnet vi bosniaker har och det är fakta att det pågick systematiska avrättningar och att människor torterades till döds, att folk dödades i en viss ordning: först de med högre befattningar, alla rika, aktiva inom politik, aktivister, poliser, läkare, de som arbetade inom det militära, och andra som stod på deras särskilda listor. Efter det spelade det ingen roll vem du var, bara du inte var serb, du dödades, eller utvisades om du hade tur. Staden rensades och alla moskéer förstördes.

Hotellet Vilina Vlas, där de tvåhundra kvinnorna torterades och våldtogs, var högkvarter för Milan Lukić, ledaren för den serbiska paramilitären. Jasmina Ahmetspahić, som jag kände, våldtogs och torterades av honom. Sedan kastade hon sig ut från hotellets balkong.

Hennes kropp hittades i en massgrav i sjön Perućac.

Jag vill hedra henne. Det kunde varit jag.

Jag och min man bestämde oss för att åka tillbaka till Višegrad för att se hur där såg ut, trots det vi fått reda på. Vårt hus, vilken chock, det hade nästan spolats bort eftersom det låg så nära floden och kraftverket. Man kan inte föreställa sig hur där såg ut – lerigt, smutsigt, fullt med bröllopspresenten. Jag hittade en skål, porslin, min mans alla instrument, gitarren från Frankrike. Jag släpade våra saker till bilen, körde i omgångar till mammas lägenhet för att rädda det som gick. De visste vad folk hade, hur de bodde, vart de skulle söka sig och plundra. Varje körning passerade vi serbiska soldater som krävde att vi legitimerade oss. Sista gången sa en vakt som min man kände:

”Jag kommer tillbaka om en timme, då ska du lämna alla dina vapen.”

”Jag har inga vapen, du vet att jag inte är sådan, jag håller på med musik.”

”Du ska lämna dina vapen till mig.”

Då fattade vi beslutet: Inga fler risker. Snart var vi på väg tillbaka till Goražde, till dem som tagit emot oss första veckan. Mina föräldrar blev kvar med andra som var hjälplösa, som inte hade bilar och som inte vågade sätta sig i en buss.

En dag kom polisen och hämtade mamma. De torterade henne, tvingade henne att ange bosniakiska motståndsmän, som de kallade extremister. Varje dag var hon tvungen att infinna sig hos polisen där hon såg många människor som torterats, bland alla en kusin, och folk sade till henne: ”Blir du kvar i fängelset lever du inte i morgon.”

Serbisk paramilitär började samla folk i en skola, flera av mina kusiner med små barn. Skolan låg nära mina föräldrars lägenhet och mamma vågade sig dit med mjölk till de små barnen. Hon hjälpte så gott hon kunde. I denna och en skola till i närheten dödades de människor, mamma och pappa var rädda att de skulle bli hämtade.

Fem kilometer från staden låg en av anläggningarna, ett koncentrationsläger, dit skickade serbiska armén människor i bussar – och till brandstationen, till våldtäkshotellet Vilina Vlas och till många andra tortyr- och våldtäktsanläggningar.

Rensningen av stadens muslimer inleddes den 19 maj. Hela operationen tog några månader och var planerad: 1 758 dödade eller saknade, enligt uppgifter som finns, 1 311 män, 447 kvinnor, 14 000 bosniaker utvisades.

Mamma visste inte var min bror fanns, hon saknade information om honom, senare fick hon reda på att han levde, att han var militär. Du var tvungen att välja sida – om den ena sidan ville döda dig gick du över till den andra. Och också där måste du strida och kämpa för ditt liv.

Mina föräldrar var bland de sista som tvingades lämna Višegrad. De blev förvisade men lyckades komma i säkerhet i staden Visoko som ligger nära Sarajevo, som var belägrat av serbiska styrkor sedan början av april. Belägringen pågick under nära fyra år. Omkring 14 000 människor miste livet. Serber hade övergett Visoko, därför fanns där tomma hus, de tilldelades ett.

Jag och min man ansåg att det var för farligt att utsätta oss för fler risker. Vi kunde inte ta oss till Sarajevo, vi tänkte: Jag är med barn – var kanske i femte månaden – och måste föda någonstans. För länge sedan hade jag semestrat i staden Bar i Montenegro och bott hos en kvinna som jag kände. Vi kunde nog åka dit. Hon hade ett hus som hon hyrde ut på somrarna. Det gick inte att ringa – vi satte oss i bilen och körde.

Vid en gränskontroll blev vi stoppade av paramilitär som riktade vapen mot oss:

”Vart är ni på väg?”
 Vi försökte med:
 ”Jag är med barn och måste göra en kontroll.”
 Han pekade med vapnet:
 ”Vänd tillbaka, nu.”
 Soldatens blick, attityd, vi hade inget val mer än att följa hans order.
 Vi som sagt adjö och kramat om familjen som tagit emot oss.
 ”Vad hände?” frågade de.
 ”Militär ville inte släppa igenom oss.”
 Vi bestämde oss trots allt för att försöka en gång till, men vid en annan tidpunkt.
 Här stod samma soldat igen, fast med ryggen mot oss, och en annan soldat som stirrade på min man:
 ”Jag känner igen dig – har du spelat någonstans?”
 ”Ja, det har jag gjort.”
 ”Ska du spela när jag gifter mig?”
 ”Gärna.”
 ”Vart är du på väg?”
 ”Min fru är gravid och ska på en hälsokontroll, vi är strax tillbaka.”
 Han svängde ut armen och pekade med handen mot vägen. Den andre var fortfarande bortvänd. Vilken lättnad när vi kom fram till staden Prijepolje i Serbien. Folk uppförde sig normalt, affärer och kaféer var öppna. Vi slog oss ner, tog en kaffe, ville bara njuta av stunden. Nu var vi fria – ett ögonblick som vi aldrig glömmer.
 Det är konstigt, du försöker slappna av när stressen är enorm, när så mycket händer runt om – kanske är det biologiskt, kroppen säger ifrån, jag vet inte.
 Vi stannade hos en bekant en natt och kunde sedan fortsätta mot Montenegro och ner till staden Bar vid Adriatiska havet. Där hade vi en stor krets av vänner, blev mottagna av snälla människor som vi fick bo hos i nästan hela maj månad. Jag berättade vad jag upplevt, sett, hört – de lyssnade.
 Nu äntligen kände vi oss säkra, vi hade flytt.

Första natten väcktes vi av att det bankade på dörren. In kom montenegrinska poliser med vapen och skydd för ansiktet. De letade efter extremister bland oss. Jag var i nattlinne, några killar bara i kalsongerna, vi fick inte klä på oss.

Ett par nätter senare var de tillbaka, omringade hela huset och stormade in, grep

fem män – min man, två killar i 20-årsåldern och två andra män – och tog dem till en polisbyggnad. Jag var desperat, grät och tänkte: Vart ska jag ta vägen nu?

Vi satt alla tillsammans och väntade utanför en mataffär. Det var sent på kvällen, men ingen ville gå och lägga sig.

Så kom de fem gående, efter långa förhör från tidigt på morgon – flera personer hade förhört var och en:

”Vad har du gjort, har du stridit i Bosnien?”

De ville få min man att berätta om han kände några extremister.

Nu måste det väl ändå vara över.

När de stormade in för tredje gången trodde jag att det var sista gången jag såg min man. Han tog pengarna vi hade och stoppade dem i min hand.

”Jag kommer inte tillbaka.”

Ägaren till huset drog plötsligt undan honom:

”Gå inte ut, de söker bara män från Foča, de andra fyra, inte dig.”

Vi gömde oss i vårt rum. Vi skakade.

De tog de andra männen, inte min man.

Någon hade pekat ut de fyra under det första förhöret. Sextiosex personer skickades från Montenegro till Foča i Bosnien där de blev offer i massakrer som utfördes av serbisk militär och polis. I Foča fanns också ett läger där bosnienmuslimska kvinnor utsattes för massvåldtäkter.

Varken tidigare eller senare har jag upplevt en rädsla som denna. Vi bestämde oss för att inte stanna kvar, vågade inte sova fler nätter i huset – de hade ju uppgifter om var vi bosniaker bodde.

Men vart skulle vi ta vägen?

Det fanns många tomma hus runt om. Tillsammans med en familj skulle vi övernatta i ett hus där ingen kunde tänka sig att någon bodde, ett sådant hus man inte bor i. Jag halvsov sittande på en soffa, väntade på att någon skulle storma in och ta oss.

Än en gång bestämde vi oss: vi var inte säkra här heller, vi måste iväg.

Vi hörde att folk tog sig till andra länder via Makedonien, men tänk om Montenegros polis skulle beordra oss tillbaka igen.

Vi hade pengar och kunde komma över bensin, körde mot Makedonien, men vid gränsen var det stopp. De ville inte släppa in männen. På något sätt fick jag

kontakt med min moster i Skopje. Hon kom tillsammans med en man för att hjälpa oss.

Bilen, det enda vi ägde, blev vi tvungna att lämna. Min man skulle föras över gränsen illegalt och jag ta bussen. Vi betalade. Hur skulle jag kunna lita på en enda människa efter allt som hade hänt?

Till platsen där vi gjort upp om att mötas kom min man, vi betalade mer för att få bilen över gränsen, sedan blev vi kvar några dagar i Skopje. Jag tror det var i början av juni 1992.

Att Sverige tog emot flyktingar spred sig som en löpeld. Företag organiserade bussresor, för dem var det bara ett jobb att förflytta folk och tjäna pengar. Vi visste inte riktigt vad vi betalade för, ville bara till ett säkert ställe där jag kunde föda. Vi hade inga pass, endast id-kort, inga biljetter, inga handlingar, tillstånd behövdes inte. Alla hjälpte varandra. Om Sverige visste vi nästan ingenting. Det var året då det kom som flest flyktingar.

Bussresan kommer jag inte ihåg mycket från. Den tog flera dagar – upp genom Polen till Świnoujście där vi gick ombord på färjan till Ystad. Mina fötter var då så svullna att vi måste skära loss mina skor.

Det var ljus, som om det vore dag, kvällen den sjätte juni då vi gick i land i Sverige. Hos oss är kvällarna alltid mörka.

Intervjuerna tog tid, vi skulle lämna uppgifter, det var mycket folk, tält, det fanns inte många tolkar – vi förstod varken engelska eller svenska. De sa säkert till vilken stad vi skulle. I Sverige fick vi åka i en bekväm buss – mot Jönköping och vidare till Katrineholm. Ljust hela tiden.

Hotellet som vi inkvarterades på var fint och fräscht och snart hittade vi flera familjer från vår hemstad, vi umgicks och lyssnade på nyheter. Vad hände i vårt land? Om mina nära och kära visste jag nästan ingenting.

När jag hörde allt hemskt från kriget fick jag skuldkänslor. Jag som hade flytt, jag som kunde ha varit en av dem – en av alla de bosniska kvinnorna som utsattes för obeskrivliga grymheter, kvinnor som inte fick möjlighet att fly från kriget. Och nu, ena stunden ledsen, andra stunden glädjen över att vänta på mitt barn.

Dagen för förlossningen, den 3 augusti 1992, klädde jag mig fint i en svart dräkt och skor med liten klack. Min son föddes, något för tidigt, och gav oss ett annat och ljusare perspektiv på livet.

Vi flyttade till Kumla, min man fick omedelbart ett bra jobb. När jag fått vårt andra barn, en dotter, ville jag jobba och tjäna pengar, och anställdes i samma företag som han. Tio år senare fick vi en dotter till. Det har gått bra för hela familjen och jag är stolt, vet inte varifrån jag fick min kraft. Jag hade en otrolig styrka. Det har varit kämpigt, mycket kämpigt. Jag är nöjd med mitt liv i dag.

Dömda för krigsbrott och brott mot mänskligheten, begångna i Višegrad:

Milan Lukić, livstid

Sredoje Lukić, 27 år

Boban Simsic, 14 år

Zeljko Lelek, 16 år

Momir Savić, 17 år

Nenad Tanasković, 8 år

Novo Rajak, 14 år

Oliver Krsmanović, 18 år

Radomir Šušnjar, 20 år

Mitar Vasiljević, 15 år

SUADA BEGIĆ

Mina tre bästa väninnor och jag vet allt om varandra. Efter över tjugo år hörs vi fortfarande varje dag, lyssnar, pratar och hjälper varandra. Vi har gråtit mycket tillsammans. De flydde också från Prijedor, en av dem precis som jag med två söner. Jag önskar att ingen ska behöva uppleva det jag varit med om. Jag förlorade min man, det kommer jag aldrig över.

PÅ NÅGOT SÄTT LEVDE vi bättre där än här, innan allt hände. Vi var friare också. Jag arbetade som ekonom i en bank, jag har alltid jobbat. Barnen gick på dagis och sedan i skolan, precis som i Sverige. Men livet var enklare, annorlunda. Inga låsta dörrar, grannar som hjälpte varandra – på eftermiddagarna efter jobbet fikade vi alltid tillsammans, det spelade ingen roll hos vem.

Vi gillade att träffas och festa, hittade alltid något att fira. Flera gånger om året reste vi ihop, till Italien, Grekland, i Jugoslavien. Om vi kvinnor ville åka iväg själva – eller bara gå ut och roa oss – var det alltid några av våra män som passade barnen.

På den tiden brydde sig ingen om religion. Alla umgicks med alla, gick i samma grundskola, gymnasium och på samma universitet. Kyrkor och moskéer stod där som monument.

Uppdelningen kom över en natt – först ute på gatorna med id-kontroller. Alla måste identifiera sig. Sedan satte de upp stora hinder, man kunde inte längre röra sig fritt. De gjorde avspärningar precis överallt: i skolor, på arbetsplatser, sjukhus, överallt.

Jag hade min man som var läkare, och mina två söner från två äktenskap. Min första kärlek dog i cancer, inte förrän tio år senare gifte jag om mig. Det är sjutton år mellan pojkarna. Jag hade också min mamma – pappa dog före kriget – och mina sju syskon, jag är näst yngst.

Vi bodde i Prijedor centrum, i ett hus för endast läkare i vår trappuppgång, åtta specialister som arbetade tillsammans på en klinik. Serberna hade användning

för dem och de blev tvungna att utföra operationer på skadade soldater. Men snart fick de sparken. När serberna hade intagit Prijedor var min man den ende kirurgen; han var traumakirurg och behövdes. De behöll honom, en tid.

Den 31 maj 1992 hörde vi på teve och radio att alla icke-serber – inte bara muslimer, utan även kroater och de med andra religioner – måste bära vita band runt armarna, markera sina hus, lägenheter, fönster, balkonger, med vita flaggor eller lakan. Det skulle synas vilka som bodde där, så att de kunde hitta och ta oss, mörda oss.

Vår trappuppgång blockerades. Nedanför upprättades en militärstation. Ingen som inte bodde här kunde ta sig in utan tillstånd. Ingen kunde besöka oss. Det finns händelser, förfärliga händelser, som jag önskar att jag skulle kunna tala om. Men i dag är det omöjligt, kanske någon gång i framtiden.

Vi hade inte vatten, vi hade ingenting. Vi var som djur och jag tänkte: När kommer de med knivarna och slaktar oss och barnen?

Att det pågick etnisk rensning visse vi. Att det fanns våldtäktshus i Prijedor kände vi till. Vi alla i huset visste detta.

Den 13 juli 1992 greps min man. Två poliser tog honom och skickade iväg honom till koncentrationslägret i Omarska.

Efter det kunde de – vem som helst – komma in till mig, när som helst, för att se om jag hade någon som de skulle gripa.

Jag gick till banken för att hämta ut mina papper. Alla hade blivit av med sina jobb. En kvinna, som var granne med mig, låstes in på toaletten. De utsatte henne för ohyggliga saker. Inte mig.

En morgon knackar det på dörren. Jag är ensam hemma med min lille son, han har precis fyllt ett år. Utanför står en gammal man – en serb, med en jättestor ryggäck – och frågar om jag är fru till läkaren. Jag minns att han klev in gråtande. Han tittade på min son och sa:

”Jag var i Omarska och bad att de skulle behålla mig i stället för din pappa. Men de ville inte ha mig.”

Han grät när han berättade. Och han fortsatte:

”Din pappa räddade livet på mig, tack vare honom lever jag. Och så länge jag lever ska ingen skada dig. Varje dag ska jag komma med mat så att du har att äta.”

I ryggäcken hade han med sig mat – kött, mjölk, ost, som han lämnade. När vi sagt adjö försvann han nerför trappan. Kvar i lägenheten var jag med barnen.

Jag såg honom aldrig mer. Det fanns många serber som inte ville lyda order. Men de var tvungna, för att skydda sig och sina familjer.

De kom för att hämta min äldste son till den serbiska armén. Men för att han inte skulle kunna gripas hade han sett till att få hälsenan på vänster fot avskuren. Han var nu gipsad och använde kryckor, lyckades att ta sig till trappan och slippa undan männen som var efter honom.

Han flydde sedan från Prijedor med tåg, gömd i loket under en elgenerator. Ingen vågade leta där på grund av högspänning. När tåget passerade staden Bosanski Novi hoppade han av i full fart, och höll sig gömd tills jag kom med den lille. Därifrån flydde vi alla tre tillsammans till Kroatien.

Min äldste son var nu arton år och hans bror ett år.

Normalt tar det två timmar till Zagreb, vi reste i tio dagar. Allt jag fått med mig vara några foton och några blöjor, inget mer. De hade tagit allt. På gränsen utväxlades vi mot serber.

I Zagreb fick vi bo hos min mans syster och hennes man. Men även där var det farligt för min son. Våra egna ville ha honom i armén; de behövde alla som kunde kriga. Vi gömde honom och flyttade från stad till stad – från Zagreb till Sisak, och vidare till min bror i Split. Ett par gånger reste han ensam tillbaka till Zagreb och råkade där komma i kontakt med sin lärare från gymnasiet. Läraren berättade om en transport till Sverige. Min son skulle få följa med.

Jag skulle komma efter fem månader senare, i juli 1993.

Våren 2006, i Sverige. Jag anmälde mig till Internationella Röda Korset för att söka efter min man.

De skickade mig till Sanski Most, en stad mellan Prijedor och Ključ. Därifrån skulle jag resa till Šejkovača för att identifiera min man. Före kriget var Šejkovača en fabrik som tillverkade föremål av trä. Nu var fabrikslokalen en enda stor sal med döda kroppar, femhundra kroppar. Här arbetade doktorer, patologer och en norsk kvinnlig läkare, som visade mig hur jag skulle söka.

Jag gick från en kropp till en annan. Nej, inga kroppar, bara benrester – och skyltar med ålder och kön – lite kläder och ... Letade från klockan åtta på morgonen, i flera timmar. Vid den sista raden fanns en hylla på en stor vägg, med ägodelar som de hittat: en sovsäck, en kudde, en väska ... Jag som skickat en sovsäck till min man. Kanske kunde jag känna igen någonting. Det var då jag

fick syn på alla dessa huvuden, huvuden utan kroppar.

Jag vände mig om för att fråga.

Det fanns ingen att fråga – jag var ensam och förstod att jag gått runt själv i denna stora sal.

Hur jag kände mig, det går inte att beskriva. Jag förlorade förståndet och måste bara ut. Vet inte hur det gick till. Där, framför utgången, satt läkaren som visat mig tillsammans med de andra och rökte. De märkte mig knappt. För dem var jag bara en av många. Att de låtit mig gå ensam var helt normalt. Nej, mig som människa såg de inte.

Jag frågade:

”Hur ska jag komma in till stan?”

Jag kände inte till den här staden. Någon körde mig – och släppte av mig någonstans. Det sista jag kommer ihåg är att klockan var tolv på dagen och att jag var ensam. Hur jag hade gått vet jag inte, jag minns ingenting.

Men plötsligt stod jag framför min arbetskamrat från banken i Prijedor. Nu arbetade hon på en bank i Sanski Most.

”Var har du varit, vad har du gjort?” frågade hon

Det kändes som om hon väckte mig, och när hon tittade på mig var jag full med lera.

”Har du varit i Šejkovača?”

”Jag hittade inte min man, jag hittade honom inte.”

När vi såg Sverige på håll, och steg av färjan i Ystad, tänkte jag att vi snart skulle åka tillbaka till Prijedor. Men det var inte möjligt, blev aldrig möjligt.

Från Ystad fortsatte vi med buss till Luleå. Där fick jag äntligen träffa min son. Men bara en enda natt. Han skickades vidare till Dorotea, och jag och den lille till Boden.

Jag var helt slut och hotade att begå självmord om de inte lät mig komma till min äldste son. De gick med på det.

I Dorotea fick vi uppehållstillstånd. Året därpå – när jag var klar med SFI – for vi tillsammans ner genom hela Sverige till Hörby i Skåne och flyttade så småningom till Malmö, där vi bott sedan dess.

Jag hade ingen familj i Sverige. Det var bara jag och mina två barn, inga fler. För mig har det viktigaste varit att uppfostra dem på rätt sätt – se till att de fått utbildningar, att de skulle kunna ta hand om sig själva och sina familjer. Min

äldste son har gått på högskola – idag är han vd för två företag, ett i Sverige och ett i Bosnien. Hans fru, min svärdotter, är som en dotter, och deras dotter, mitt barnbarn, är redan en vuxen flicka. Min andre son, som också gått på högskolan, har ett bra arbete i Malmö.

Vi håller ihop, jag är alltid med dem. Nu när jag inte kan arbeta längre – min kropp orkade inte mer – tar de hand om mig.

I tretton år letade jag efter min man. Det kom ett mejl, till min äldste son – från min mans bror som är åklagare i Bosnien och som arbetar med frågor som rör massgravar. I Kozarac hade en massgrav öppnats, där hade de hittat min mans körkort.

Körkortet visades på teve. Fotografier skickades till min son, som fick i uppgift att visa dem för mig. Jo, det var min man. Jag blev tvungen att resa dit för ett dna-test.

Senare ombads jag att komma tillbaka för att identifiera min mans kropp. Återigen befann jag mig i en stor sal med döda, men den här gången inte ensam. Med mig var min mans bröder, en patolog och en inspektör. I salen fanns resterna av 380 kroppar.

Jag hittade honom direkt – hade en speciell känsla – som om han hade kallat på mig.

Läkaren frågade mig: ”Är du säker?”

Jag höll hans ben i mina fingrar. De hade skjutit honom i högersidan, kulan hade gått igenom hjärtat, genom halsen och upp till huvudet. Kvar fanns en sko, lite av en krage, en byxlinning. En kam också. Och plånboken med ett foto på vår son.

När de hade gripit min man i juli 1992 kontrollerade de hans historia i två veckor, hittade inte ett enda fel med honom, mer än att han var muslim och kom från Bihać. Det var felet med honom, ingenting annat. Den 2 augusti 1992 mördade de honom.

Min man, Eniz Begić, begravdes den 21 juli 2005 i Bihać.

I och runt Prijedor har man hittills hittat 97 massgravar och identifierat omkring 2 100 kroppar. Etnisk rensning pågick hela sommaren 1992 och cirka 3 200 civila från Prijedor dödades under perioden fram till 1995, cirka 500 av dem är fortfarande saknade. I Prijedor är det inte tillåtet att uppföra minnesmärken över de civila icke-serber som dödades 1992.

SUADA BEGIĆ

FÖDD DEN 1 APRIL 1956 I PRIJEDOR

RAMIZA POLJO

Hela tiden hade jag varit redo att gå vidare, jag hade bestämt mig för att inte se tillbaka, om jag bara gjort ett enda felsteg skulle det blivit fel hela vägen. Det var bara framåt som hade gällt – att aldrig tappa målet ur sikte. Det som jag tänkt ut och planerat i källaren hemma i mitt hus i Bosnien tog all min energi, min kraft, mina nerver, mitt mod. Och sedan räckte det med att någon bara antydde: ”Du tillhör inte oss här.” En kränkning. Då kände jag saltet i mina sår.

JAG HAR FORTFARANDE STARKA minnen: av min familj, pappa, mamma, syskon, som blev kvar. Lidandet och rädslan – hur jag var som besatt i både hjärna och kropp.

Lösningen för dem kom inte när fredsavtalet skrevs under, situationen var fortfarande svår. Mamma var sjuk i parkinson – pappa tog hand om henne som han alltid gjort – min bror var skadad med men för livet, och min syster saknade arbete. Men jag tänkte att de åtminstone kunde leva utan rädsla nu.

Varken mamma eller pappa kom och hälsade på mig i Sverige. Mamma klarade inte av att resa, och efter hennes död då pappa hade kunnat blev det aldrig av.

”Sverige är ett främmande land och jag behärskar inte språket. Det är bättre att ni kommer och hälsar på mig”, sa han.

Våren 1974 är jag arton år och går ut gymnasiet i Sarajevo. Jag är nyfiken på livet, glad – inte rädd för någonting. Jag vill bli lärare. Men pappa har inte råd att låta mig studera vidare. Efter gymnasiet ska vi arbeta och försörja oss själva. De pengar som sparats går till husbygget – varken min bror eller syster läser på högskolan.

Den sommaren träffar jag Edib på en folkmusikfestival i vårt område. Det visar sig att vi bor nära varandra i stadsdelen Ilidža, och redan på vintern tycker han att vi ska flytta ihop. Jag tvekar. Jag är fortfarande ung och vill leva livet, tjäna pengar för att kanske få råd att fortsätta studera.

Jag förverkligar inte mycket av det som jag fantiserat om. Det blir ett annat liv. Lördagen den första mars 1975 gifter vi oss – inte med ett stort bröllop, utan bara med ett för våra släktingar.

Jag hade haft en fantastisk uppväxt, ett fritt liv, tryggt med mycket kärlek. Först, tills jag var tretton år, i sydöstra Bosnien – i Foča, som är omgivet av berg, dalar, åkrar och skog, en underbar natur. På semestrarna brukade vi åka till Adriatiska havet eller göra utflykter upp i bergen, till Igman och Bjelašnica.

Sedan, när pappa fick jobb i en fabrik utanför Sarajevo – i ett järnverk, med ansvar för restaurangen där ett par tusen arbetare åt frukost och lunch varje dag – flyttade vi till Ilidža. På den tiden hade fabriker stora matsalar för arbetare.

Vårt hus, som pappa byggt tillsammans med sin lillebror, låg i stadsdelens centrum. Hans tre bröder bodde i närheten och familjerna levde som i en liten koloni. Vi kusiner träffades hemma hos varandra mest varje dag.

Tänk, på den här tiden var Jugoslavien vårt land – ett land med alla våra vackra städer. Vi hade kul, speciellt när jag började gymnasiet. Skolan låg i gamla stan i Sarajevo. Varje morgon tog jag spårvagnen och efter skolan gick vi – kanske inte varje dag, men då och då – på något kafé. Det fanns massor med små kaféer.

Vi var unga, vi var blandade, killar och tjejer med olika religioner – inget vi tänkte på. Vi tillhörde alla samma folkgrupp, alla var vi slaver. Vid jultid brukade vi kompisar gå till Sarajevos domkyrka för att lyssna på bra musik, umgås och ha roligt.

Vi hade ett liv utan stora bekymmer, att det skulle kunna bli krig fanns inte i vår föreställningsvärld.

Den sjätte april 1992, jag minns den morgonen. Jag skulle till jobbet i Sarajevo. Vår bil, den brukade min man använda – jag hade körkort men tog alltid bussen – men just den här morgonen bad jag honom köra mig. Då sa han:

”Du får inte åka till jobbet i dag. De har börjat skjuta.”

”Jag måste till jobbet, jag är lojal, det vet du”, svarade jag.

Vi satte oss i bilen, en arbetskamrat till mig också. Strax var det stopp. Ett område hade blivit avspärrat och kontrollerades av uniformerade bosnienserbiska män – alla äldre, kanske i femtio- eller sextioårsåldern. På sina uniformer hade de medaljer från andra världskriget. De var beväpnade med gevär och plötsligt stod de där och frågade min man:

”Vart är ni på väg?”

”Jag ska köra min fru till jobbet”, svarade han.

”Vänd tillbaka innan jag dödar dig”, sa en av dem.

Vi åkte hem. Min man var arg på mig:

”Du ser vad du har utsatt mig för, och dig själv, din arbetskamrat också, för dödsfara.”

Han var rädd. Vi var livrädda alla tre.

Dagen därpå, någon gång vid sextiden på morgonen, började de bomba och kasta granater över vårt bostadsområde. Ljudet var hemskt, det går inte att beskriva. Vårt hus – byggt i betong och säkrare än trähus – hade två våningar. Jag och min familj bodde på andra, min svärmor på första. Först förstördes taket, sedan alla fönster när en granat exploderade i trädgården. Allt var plötsligt i spillror med en massa betong och glassplittor överallt. Vi hade en bra källare, tog våra barn, Leila och Dzenana, och sprang ner medan bomber och granater fortsatte att falla.

Det var krig, det var kaos, vi förstod ingenting.

Allt avstannade, strömmen försvann, vi hade inte kranvatten – och oavbrutet dessa bomber. Någon hade dött på en gata intill. Vi visste inte vad vi skulle göra, allt var i en enda röra. Männerna fick i uppdrag att gå ut och vakta.

Staden Sarajevo var redan delad. Ilidža också. Tidigare, under januari månad, hade bosnienserbiska styrkor börjat placera kanoner runtom i bergen. Vi vanligt folk undrade vad som höll på att hända och trodde bara att det var en liten militärövning. Inget farligt för befolkningen – de skulle förmodligen skydda oss. Vi hade fel.

Andra städer hade redan anfallits. Bosnienserbiska soldater jagade bort folk, dödade en massa människor, tillfångatog mest män, som de förde bort någonstans.

Nu var vi omringade. För oss fanns det bara en väg att ta sig ut, över berget Igman.

Vi hade en egen milis som organiserade sig själv och fick vapen för att försvara vår stadsdel med niohundra hushåll. De skulle skydda ett stort område med civila, kvinnor och barn, och äldre – med alldeles för lite vapen. Jag vet inte varifrån de fick sina gevär. Edib var med i en av dessa grupper.

Jag var mest i källaren med min svärmor, mina och min svägerskas barn. Utan vatten blev det snabbt illa med hygien. Lyckligtvis hade vi en vattenpump i

trädgården, fast vågade oss inte ut varje dag. De sköt hela tiden – dag och natt. Värst var det på nätterna.

Min bror, som bodde en bit bort, gick ut en kväll för att skaffa ved vid ett dike intill en liten bäck när han blev beskjuten i armen och magen. Allvarligt skadad kördes han upp till lasarettet i Zenica, och överlevde.

Under tre månader hade vi nästan ingen mat, men tur. För i ett gemensamt stort magasin i närheten förvarades konserver, mjöl, socker och olja. Det var inte alls ovanligt med sådana magasin på den tiden. Vårt vaktades alltid. Några tordes smyga sig ut för att hämta och dela ut till oss andra i området.

Vi var omringade, visserligen inte som inne i Sarajevo. Över oss sköt de mest granater. Jag tänkte att vi måste lämna vårt hus, Leila med sin bronkit kunde inte bo kvar i källaren. Hon fick anfall efter anfall och hade svårt att andas. Mamma var sjuk och klarade sig inte utan sina mediciner.

Vår lokala milis lät sjuka människor ge sig iväg från området, men bara dem som var så sjuka att de behövde hjälp. Det öppnades en korridor.

Redan i februari – när kommunikationen med omvärlden än så länge fungerade – hade en god vän till oss, Tihomir, som var ortodox och delägare i min mans företag, sagt:

”Jag kommer att lämna Sarajevo och ta med mig min fru och våra två barn till Belgrad. Det kommer att bli problem i Bosnien också.”

Han hade ett sommarhus i Orebić, en liten ort vid Adriatiska havet i Kroatien.

”Du får nyckeln till huset, och kan ta dit din familj. Här kommer att bli krig.”

Min man hade svarat honom att det var fantasier.

”Det blir inte krig, inte i Sarajevo. Det är Tihomirs rädsla som får honom att ge sig iväg.”

”Du ska lyssna på honom, han vet”, sa jag.

Det var jag som drev hela rubbet. Vi hade en läkare som av en tillfällighet befann sig i vårt område och som tagit hand om Leila sedan hon var två år, nu var hon elva.

Hade vi bara ett intyg på att hon behövde hjälp utanför området skulle vi kunna få tillstånd att lämna. Jag sa till min man att ordna det.

Pappa var orolig. Hur skulle det gå för mamma – utan mediciner skulle det bli svårt för henne.

Jag hade ett förslag:

”Vi åker tillsammans till Kroatien. Pappa, du kör bilen med mamma, och i vår bil tar vi båda flickorna.”

Det enda jag hade i huvudet var att ta mig därifrån. Och jag tänkte att jag aldrig mer kommer tillbaka.

Edib accepterade min plan – han var rädd för att bli ensam. Men det fanns regler: han var man och måste skydda området och därför återvända efter en vecka.

Konvojer med privata bilar – inte tåg eller bussar – får tillstånd att passera över bergen vissa kvällar för att söka hjälp för sjuka i Kroatien, det vill säga om man har tur och har bensin. Det finns ingen bensin att köpa.

Vår konvoj består av ett femtontal bilar och startar från en samlingsplats klockan åtta på kvällen den andra juli 1992. Det är redan mörkt. Vägarna är smala och kurviga, branta på sidorna, minsta misstag och det är rätt utför. Människor är rädda. Pappa ligger bakom oss i sin lilla Fiat, med mamma, min brors fru och deras barn. Vi kör korta etapper, stannar, går ut och lyser upp med cigarettändare – är alla med? Och vidare.

Plötsligt hörs en krasch; min man har kört på en sten, motorn stannar, vi kommer ingenstans. Bilen gungar fram och tillbaka. Det finns inget att dra med, alla hjälper till. Tack och lov, bilen startar igen.

Klockan fem på morgonen är vi framme på andra sidan bergen. Under normala förhållanden tar den här sträckan inte mer än en timme. Men det var inte normalt; det gällde bara att fly. Jag var rädd, livrädd och kände mig som ett djur på flykt.

Vi trodde att vi skulle dödas i en bombraid, jag hörde ljudet från bomber, på avstånd, men den här natten hade vi turen på vår sida igen. Inget skjutande och inga granater på just den här vägen.

Men pappa kom aldrig fram. Hans bil saknades. Jag fick veta att han inte kunnat se vägen, det var för mörkt.

”Jag orkar inte”, hade han sagt.

Från basstationen i Hrasnica hade de åkt upp och hjälpt honom och mamma att ta sig tillbaka.

Tänk, vi som hade startat på bosnisk mark, kört genom bosnisk terräng och kommit till den kroatiska gränsen. Egendomligt! För inte alls länge sedan tillhörde vi samma land. Nu var det två länder.

Vid gränsen väntade passkontroll. De tittade på våra bilar som var smutsiga och fulla med bucklor. Vi liknade knappt människor och uppträdde konstigt. Gränssoldaterna var ändå vänliga.

”Ni är välkomna”, sa de.

Märkligt att några brydde sig om oss. Äntligen kunde vi gå på toa, barnen fick saft och de vuxna kaffe. Det fanns till och med smörgåsar. Ett nytt liv väntade.

I Kroatien kunde vi tanka bilen och fortsätta, inte till min mans vän och kompanjon i Orebić, utan till staden Šibenik, där Edib hade en morbror. Han och hans fru bodde i en lägenhet med tre rum. De gav oss ett rum och kök, med allt – men det fungerade inte. Efter en månad tackade vi så mycket.

Då hade jag redan varit på Röda Korset – vi var ju flyktingar – och frågat om det fanns något ställe där vi kunde bo. Det fanns gott om tomma hotell och vandrarhem. När kriget bröt ut i Kroatien lämnade många – de ortodoxa flyttade till Serbien, vissa till andra länder – och turistorterna hade tömts på sina besökare. Vi fick plats – inte på något hotell, inte motell heller. Ett företag, som i fredstid tillverkade skor, hade semesterbostäder för sina medarbetare. Där fanns allt, till och med en restaurang som var öppen.

Šibenik är en fantastisk ort, de kallar den Mecca, med hav och fin strand. Vi anlände i juli och blev kvar till mars året därpå.

Den hösten, i september, frågade jag i kommunen om mina barn kunde få gå i skolan.

”Nej, ni har inte uppehållstillstånd i Kroatien, det går inte.”

Jag sökte arbete. Men nej, det gick inte heller. Jag var inte kroatisk medborgare.

Att vakna varje morgon och inte höra till blev mer och mer sorgligt. Små detaljer, som man normalt sett inte lägger märke till, skapar förnedring, kränkning, känslan av att inte vara värd någonting: Jag är inte som dem.

Det gjorde ont. Andra kanske inte skulle ha brytt sig. För mig betydde det mycket att inte vara som andra.

När de gett mig detta besked satte jag mig på sängen i vårt rum och tänkte: Nu ska jag och flickorna lämna Kroatien. Jag hade pass, men inte flickorna. Om jag skulle ge mig ut i Europa med dem måste jag först ordna våra resedokument.

Det blev november. Hur skulle jag göra? Vart skulle vi ta vägen?

Storbritannien stängde sina gränser, Italien hade stängt, Österrike hade stängt. Vi skulle kunna passera genom Ungern, Österrike, Tjeckien, Polen, och

över till Danmark, Sverige eller Norge som hade öppna gränser.

Jag sa till Edib att besöka oss. Under de dagarna vi sågs – han hade fått tillstånd att stanna i fyra dagar – försökte han övertala mig att åka tillbaka till Bosnien.

”Nej, det går inte. Du får ta barnen, jag åker aldrig tillbaka.”

”Men du kan ju inte ta dig någonstans från Kroatien.”

Jag behövde hans stöd men fick inget. Han åkte tillbaka till Sarajevo. Ingen har stöttat mig med något, inte ekonomiskt heller, och trots allt: jag lever fortfarande.

I närheten av oss – på en gård med en stor olivlund – bodde en vänlig familj som jag hjälpte. Det var härligt, vi hade ju inte oliver i Bosnien. Mannen var chaufför och körde lastbil till och från München, fraktade bistånd, mat, kläder, allt bistånd som skulle till Šibenik. Det var hans jobb.

En dag frågade jag honom om han vill smuggla mig och barnen. Men vart? Jag visste inte vart vi skulle ta vägen. Han sa:

”Det görs omfattande kontroller när man ska in i Österrike, och man behöver tillstånd att passera för att ta sig vidare till Tyskland. Vi kan tänka på detta!”

Jag svarade:

”Jag vill lämna Kroatien, kan du köra oss snart, annars kommer de att flytta oss och kanske tvinga oss tillbaka till Bosnien.”

Barnen grät hela natten, herregud vad de grät:

”Hur ska vi göra, mamma? Om de upptäcker att vi ligger gömda på något flak kommer de att döda oss.”

”Nej, de kommer inte döda oss”, sa jag till barnen.

Mannen kom tillbaka. Men jag hade inte kunnat tänka. Jag var alldeles för rädd, måste bara få lämna Kroatien.

”Du kan ta med dig barnen, genom Kroatien är det inga problem, men vid gränserna måste ni gömma er.”

Han berättade igen hur det gick till vid gränskontrollerna, hur noga de var. Jag bestämde mig och sa att jag skulle betala honom.

”När vi passerat Österrikes gräns släpper jag er, någonstans nära polisstationen. Där ska ni slänga alla dokument och säga att ni inte har några papper, och inte vem som körde er mot betalning.”

Allt var planerat och klart. Men vi åkte aldrig med honom. Istället fortsatte jag att uppsöka olika organisationer, mest Röda Korset. En dag i väntrummet råkade jag på en bekant från min hemtrakt som sa:

”Det finns en förening i Zagreb där du kan köpa biljetter till en buss till Polen, därifrån går det färja över till Sverige. Om du ska åka vill jag att du tar med dig min fru och mina två barn. Kan du ta hand om dem?”

Han trodde för mycket om mig, men hade inget val, jag kände ju hans fru och barn.

Vi åkte till Zagreb på natten, kom fram på morgonen och gick direkt till bosniska konsulatet för att skaffa resebevisen. Men ingenting fungerade. Så mycket korruption, så mycket folk, och väldigt rörigt. Vi skulle behöva vänta en månad på resebevisen. Jag var rädd att gränsen till Sverige skulle hinna stängas. En månad var alldeles för lång tid.

En yngre man iakttog mig, såg att jag var förvirrad och frågade:

”Vad behöver du?”

”Två resebevis, men jag kan inte vänta en månad.”

”Har du dina papper med dig?”

”Ja.”

”Bra, men det kostar.”

”Hur mycket?”

”Femhundra per person, kan du inte betala får du ta dig fram den vanliga vägen.”

En anställd på konsulatet tog betalt, fast kanske bara femtio per person, minns inte riktigt. Han fick våra papper och korten på barnen, stoppade pengarna i fickan och försvann. Efter närmare en timme var han tillbaka med alla våra resehandlingar. När jag visat att jag hade tusen kronor att betala färjan med fick jag köpa bussbiljetterna. Allt var klart så här långt.

Nu var det på allvar. Jag och flickorna skulle äntligen ta oss från Kroatien. Men först måste jag informera min man, som var kvar i Bosnien. Det blev mars månad. Den femte mars kom han till Šibenik och upprepade att jag inte borde tänka på att lämna Kroatien. Enligt honom var lösningen att åka tillbaka till Bosnien.

Han fick aldrig veta mina planer; barnen sa jag till att börja packa. Morgonen därpå skulle vi kliva på bussen.

Vid den här tidpunkten visste jag inte att vi skulle till Sverige – eller kanske både ja och nej – Sverige kunde stänga sina gränser under natten.

Långt före kriget – när jag fortfarande gick i skolan – pratades det mycket om Sverige som ett land med ett bra demokratiskt system, stor frihet, dit många kommit som arbetskraft. Det hade jag kvar i huvudet den där morgonen när vi anlände till Świnoujście.

En massa människor från Balkan köade – de från Serbien, från Kroatien och vi från Bosnien – en stor grupp som väntade i timmar på att de skulle öppna biljettförsäljningen till färjan. Det var då jag stod inför det avgörande beslutet.

För mig var resan lång innan vi närmade oss den svenska sidan. Det första mötet med svenskar var med migrationsverkets personal som hade våra papper och ställde frågor. En otrolig ordning och reda. Inget kaos med alla åttahundra, kanske tusen människor. Vi fick mat, kunde tvätta oss, gå och lägga oss och sova. Morgonen därpå ropades alla våra namn upp. Strax var vi placerade i fina bussar. Fast ingen sa vart vi var på väg, att vi skulle till militärförläggningen I17 i Uddevalla.

Vi kommer till ett land i fred där vi kan få ett fint liv. Vi ska lära oss språket, utbilda oss. Skaffa oss ett anständigt liv, och lyckas. Men barnen är jätteledsna – de har gråtit hela vägen och tycker att det är mitt fel som ställt till med allt detta. Deras pappa är kvar i Bosnien, de kommer aldrig mer att få träffa honom.

Jag och flickorna hamnar i en stor sal med tre andra familjer: en mamma med två små barn, en familj, en man och kvinna, med två barn, och ytterligare en man och kvinna med två barn. Varje familj har var sin hörna, som skärmats av med flyttbara garderober. Mina flickor gråter och gråter. Det knäcker mig, jag tappar kraften, lusten att gå vidare.

På förläggningen ser jag människor som inte gör någonting och berörs illa. Jag är nu inställd på att vi ska återvända till Bosnien när kriget är över, om fem, sex månader, tror jag då.

Mamma och pappa är ju kvar, mamma svårt sjuk, min bror skadad, min man besviken på mig. När han fick höra att vi lämnat Kroatien blev han så stressad att han gick hem till mina föräldrar och skällde ut dem. Han var livrädd, han var ensam, behärskade inte situationen.

Jag och barnen började skriva brev för att han skulle få reda på var vi hamnat. Breven skickades via Röda Korset. Men post och annat, som skulle till Sarajevo med omnejd och som man inte lyckades smuggla in, kontrollerades av serber.

Jag får välja mellan tre kommuner att bo i: Karlstad, Arvika eller Uddevalla. Jag väljer att stanna i Uddevalla, nära Göteborg, och nära kontinenten. Här finns tre gymnasier, vilket är bra för flickorna och innebär att de inte behöver flytta till en annan kommun för att gå i skolan.

Den första mars 1994 flyttar vi in i en fin lägenhet. Vi hade haft tur. Den 21 december 1993 hade jag fått uppehållstillstånd för mig och barnen. Carl Bildt var statsminister och hans regering hade beslutat att de barnfamiljer som kommit från Balkan före 1 januari skulle få stanna. Därefter skulle varje fall utredas.

Det dröjde ett helt år innan min man fick vårt första brev. Naturligtvis var han glad för att vi skrev att vi mädde bra och att vi hade uppehållstillstånd. På så vis fick han det automatiskt. I september kom han till oss – tanken var att han bara skulle hälsa på.

Men barnen protesterade:

”Pappa, vi har också rätt att ha vår pappa. Om du åker tillbaka kan du bli dödad.”

Då bestämde han sig för att stanna.

De första åren berättade han om allt det som vi inte varit med om, hur mycket värre det blev. Han kom direkt från kriget och hade behov av att tala om hur svårt det varit – om sjukdom, om dödandet. Om en kväll då sjutton unga män dog i en granatattack – hur de hade dödats när de stått placerade som skydd för vårt område. Vi lyssnade. Han var full av rädslor som han inte bearbetat.

Kvällarna var svårast – att höra honom prata om våra bekanta, om våra kusiner, om de sårade, om alla dem som dödats. När vi träffade vänner, speciellt svenskar, berättade vi för dem; det borde vi inte gjort, människor blev skrämde av sådana berättelser.

Min man läste SFI – det var jag redan klar med – och fick först en praktikplats i kommunen, sedan arbete i ett elföretag, han var i botten elektriker.

När freden kom i december 1995 hade vi börjat anpassa oss och skapa ett nytt liv. Vi skulle inte åka tillbaka. Jag tänkte främst på barnen som hade större möjligheter att få bra utbildningar här.

Edib drabbades av posttraumatiskt stressyndrom och fick sedan cancer och 2015 blev jag ensam med flickorna.

”Mamma, om du inte hade gjort den här resan skulle vi inte ha det så bra.”

Flickorna som nu är vuxna med egna familjer har upprepat det många gånger. I dag har de kontakt med sina kusiner i Sarajevo, de brukar chatta med varandra i sociala medier. Folk där nere har det svårt – flickorna säger att deras tillvaro är mycket bättre i Sverige, men att någon har gett dem allt detta:

”Mamma, det var du som var vågbrytaren.”

Och jag som inte vill kalla mig lärare, det finaste jag vet – är ju inte utbildad – blev folkbildare, på ABF, Arbetarnas bildningsförbund som jag gillar att säga. Jag har nu varit anställd som verksamhetssamordnare, och anordnat kurser, studiecirklar och föreläsningar, i femton år.

Men tankarna kommer, minnesbilderna finns kvar, fast inte längre med samma starka känslor. Om mina tankar inte upphör blir jag orolig – då försöker jag undvika att tänka.

RAMIZA POLJO
FÖDD DEN 17 MAJ 1956 I FÖČA

FUADA KRESTIĆ

När jag utgår från mig själv förstår jag hur otroligt starka barn kan vara, även om många kanske inte tror det, så starka att de kan överleva fruktansvärda händelser. Jag var bara tre år när vi gömde oss i skogen, men jag förstod vad som pågick. Mamma har sagt att jag var lugn, och tyst, min lillebror också. Hon såg att jag fattade. Det var säkert därför som jag kunde behärska mig och kontrollera mina impulser.

DET JAG KOMMER IHÅG av det mamma berättat är att vi alla blev tvungna att fly. Jag vet inte exakt hur det gick till, mer än att jag hörde hur de sköt när jag var ute i vår by. Vi bodde i Krešići, ett litet samhälle utanför Sanski Most, med bara trettio, fyrtio hus. Jag ville hem till mina föräldrar så fort jag kunde. Jag sprang och skrek på vägen: Mamma, mamma, de skjuter.

Sedan gick allting väldigt snabbt. Det är så jag har förstätt det.

Mamma och farmor lyckades få med de mest nödvändiga sakerna. De var tvungna att fly rakt ut i skogen, utan att ha en aning vart de skulle ta vägen, och på vilket sätt de skulle ta hand om oss barn. Hur de skaffade mat, hur vi fick något att äta, vet jag inte.

Farfar – den ende mannen i familjen just då – var också med oss. Förmodligen var där flera andra familjer från vår by, och säkert även från byarna i närheten. Många vuxna hjälptes åt med barnen.

I skogen upprättade de små läger där de försökte skydda oss alla och undvika att bli upptäckta. Vi höll oss gömda i en eller två månader, för mig som barn en lång period.

När jag nu tänker tillbaka på vad jag varit med om blir jag ledsen. Jag kan inte förstå den terror som vi utsattes för, speciellt mamma. Jag blir upprörd över att små barn ska behöva uppleva ett krig som tvingar iväg dem. Genom att jag lyssnat på både mamma och farmor kan jag sätta mig in i situationen. Det finns händelser som jag inte kan eller vill prata om.

I krig är kvinnor väldigt, väldigt utsatta, kanske de som är mest utsatta. Oftast tycker jag att när man talar om krig – om vilka som är inblandade och vilka som drabbas – att man då inte i första hand tänker på kvinnorna. Man tar upp allt som händer, med stark tonvikt på den politiska konflikten och alla dess offer. Givetvis är alla offer i krig. Men det är mycket mer fokus på de manliga – inte för att jag vill förminska eller nervärdera det på något sätt – men det är inte alls lika ofta som det kvinnliga perspektivet lyfts fram. Det tycker jag genomsyrar väldigt många konflikter i dag, i världen, inte bara kriget i Bosnien.

Första gången vi återvänder till vår by – pappa, jag och mina två kusiner – har fyra år gått sedan kriget. Jag har fyllt tio år. Runt huset är det igenvuxet med skog och högt gräs. Huset har stått tomt i flera år – det är i alla fall vad jag tror. En liten stig leder fram till ingången. Ingången är sönderbombad. Helt förstörd. Jag kliver in i huset – ett hus med två våningar – men det går inte att komma upp för trappan. Den är belamrad med högar av tegel och en massa bråte.

Det var hemskt. Kändes överkligt att allt som hade hänt också hade drabbat min familj, att vi varit tvungna att fly. Det var sorgligt att se vårt hus förstört. Jag var ju fortfarande så ung. På något sätt – jag vet inte hur – kände jag i luften vad som en gång inträffat här, och förstod, men ändå inte. Det är svårt att förklara. Jag ser vårt gamla hus raserat. Byn finns kvar – fast mycket är ödelagt – och nu bor här familjer som flyttat tillbaka. Pappas reaktion är lugn; han ser sig noga omkring, tittar, undersöker huset.

För mig var det en stark känsloupplevelse som jag fortfarande bär på, och samtidigt, så här lång tid efteråt, ofattbart på något sätt. I dag har jag ju en helt annan slags tillvaro.

En gång i tiden hade vi haft ett bra liv i Krešići: jag och min bror, mamma och pappa, och farmor och farfar som bodde med oss. Byn var bara en av många lantliga byar runt Sanski Most. Vi hade mycket jordbruk – de som bodde här hade hästar, kossor och sina husdjur – och odlade i stort sett allt som gick att odla och som vi kunde leva lite av.

Pappa arbetade i Slovenien, vilket de flesta män i byn gjorde före kriget. Han var arbetare och jobbade på ett företag med något slags produktion. Gud, jag vet faktiskt inte. Det var i alla fall så männen fick lön och det var så de försörjde familjerna. De var i Slovenien från måndag till fredag – det tog ju bara några

timmar dit med bil eller buss – och kom hem till sina familjer på helgerna. På den här tiden hade vi det ganska gott ställt och saknade ingenting. Vi levde ett bra liv med allt vi kunde tänka oss.

Exakt hur vi senare hamnade i flyktinglägret i Posušje i sydvästra Bosnien och hur resan gick till vet jag inte riktigt. Posušje ligger nära Kroatien, strax ovanför gränsen. Dit kom vi – jag, min bror, mamma och farmor – och där var vi i cirka ett halvår. Jag minns inte om farfar var med, pappa var fortfarande i Slovenien.

Lägret bestod av stora betonghus i några våningar. Hela familjen bodde i ett rum, som vi delade med andra som vi inte kände. Farmor har berättat att vi gick för att hämta vårt vatten och att några kom med mat till oss.

Härifrån har jag kvar mina första fotografier. Vi blev fotograferade i flyktinglägret och det finns en bild när jag borstar mina tänder och en annan när farmor håller mig och min bror i händerna. För det mesta var det farmor som skötte om oss. Jag var otroligt bunden till farmor och såg upp till henne.

Via en arbetskollega i Slovenien hade pappa fått kontakt med en kroatisk man som bodde i Zagreb och som gick med på att hjälpa oss fly från Kroatien. Självklart skulle familjen betala honom.

Han kom med sin bil och hämtade oss i lägret, just vår familj. Pappa var fortfarande kvar i Slovenien i och med att han inte kunde ta sig in i Bosnien; det var alldeles för riskabelt. Jag tror inte heller att han vågade. Därför skötte han de här kontakterna från Slovenien.

Vi blev körda till mannens hem i Zagreb – till ett hus där han bodde med sin fru – ett stort hus mitt inne i stan. Pappa lyckades komma dit senare, men jag vet inte när eller hur. Jag fick en väldigt bra kontakt med denne kroatiska man och jag har ett minne av att jag springer nerför trapporna i huset och ett annat att vi tittar på mina tänder, väldigt noga i min spegel. Jo, han uppmärksammade mina tänder, mitt leende, som han tyckte var fint. Just detta kommer jag särskilt ihåg.

Ett annat minne, som fortfarande är extremt starkt, är på bussen som ska ta oss från Zagreb till Sverige. Jag är skräckslagen. Jag begriper inte riktigt vad som är på gång, mer än att något är på väg att hända, att vi ska någonstans. Men jag har ingen aning om vart.

Vi har just stigit på, jag och mina föräldrar, min bror, men inte farmor och farfar. De är kvar utanför och jag tror inte att de ska komma med, eller: det allra värsta, att farmor ska bli kvar ensam. Jag får panik.

Pappa och jag har fått plats längst bak. Jag sitter i pappas knä, skriker och gråter, förstår inte varför farmor och farfar inte kommer. Varför ska de stanna kvar? Bussen är full av människor och bagage, överallt, i hela gången. Det är omöjligt att ta sig förbi. Jag känner mig inklämd, fast. Där sitter jag i pappas knä och farmor är utanför. Jag kan inte röra på mig för alla väskor.

Då skriker jag så högt att folk i hela bussen reagerar, och till slut hjälps alla åt att lyfta mig över sätena. Jag får syn på farmor, och farfar också. De har fått sätena längst fram och jag får stanna hos farmor. Alla mina var med.

Det var sommar när vi kom till Sverige – fast vi frös och hade våra vinterjackor på oss – och hamnade i något slags flyktingläger i Vejbystrand, en liten by i Skåne, längst ner där folk gick och badade varje dag. Konstigt, tyckte jag.

I förläggningen var allt vitt, taken, väggarna, rummen, vitt överallt. Allt var annorlunda. Rummen var små; jag, mina föräldrar och min bror bodde i ett, farmor och farfar hade ett eget.

Den här sommaren blev jag ändå en glad liten flicka som fick springa omkring som jag ville.

Vet inte hur lång tid vi var kvar i Skåne innan vi flyttades till en militärförläggning i Växjö. Nu måste jag bo med bosniska kvinnor som jag aldrig sett tidigare. Men farmor var ju med, och mamma också. Jag kommer ihåg att de här kvinnorna tog hand om mig väldigt bra. De ville lära mig olika saker, kan ha varit att läsa och skriva. De gjorde det som en inlärningslek:

”Lär du dig kommer du att få smycken av oss”, kunde de säga.

När vi fått våra uppehållstillstånd placerades vi i Gislaved, i vår första lägenhet, en etta som vi bodde alla sex i. När pappa sedan fick en praktikplats utanför Aneby, jag tror det var på ett snickeri, flyttade vi igen. Det året började jag i skolan.

Men jag kunde knappt någon svenska och förstod inte riktig vad som pågick. Det var en hel del med maten också – i och med att jag är muslim äter jag ju inte fläskkött – och mycket prat om den.

Kommunikationen kanske inte fungerade så bra, fast det blev ändå bra för mig i skolan.

Från Aneby flyttade vi till Skillingaryd, där pappa fick sitt första fasta arbete, och efter en tid även mamma. Vi flyttade igen, nu till Jönköping – pappa skulle jobba som truckförare och mamma börja utbilda sig. I Jönköping ville vi bli kvar.

Jag brukar säga att jag är från Jönköping. Det är där jag har bott som längst och det var där jag tog studenten, med bra betyg. Jag är nöjd. På Hälsohögskolan utbildade jag mig till sjuksköterska, jobbade några år innan jag bestämde mig för att läsa statsvetenskap och sociologi i Malmö, och sedan flytta till Göteborg.

Jag var färdig med Jönköping, fortfarande ung, bara tjugotre år, och ville stå på egna ben.

Att det gått bra för många av oss bosniska kvinnor i Sverige beror nog mycket på våra föräldrar. De flesta flydde hit för att skapa ett liv åt sina barn. Jag tror att de pushat oss, att de drivit oss när det gäller utbildning, för att vi skulle få det de inte kunde skaffa sig. Att vi skulle lyckas tror jag har varit deras drivkraft.

Jag har ändå haft det väldigt lätt: jag är vit, ser ut som de flesta i Sverige, kan språket, har inte haft stora problem, och betraktar mig som assimilerad.

Det som var väldigt jobbigt – speciellt när jag var yngre – berodde på att jag reste med mina föräldrar till Bosnien varje år, fram till 2010. Under de första åren var det svårt att lämna Bosnien. Jag hade så starka kopplingar till framförallt människorna där nere och mina föräldrar kände likadant. Det tog ganska lång tid innan jag återhämtade mig, innan jag kände mig bekväm med att vara tillbaka i Sverige. Men detta har förändrats.

Däremot kan jag helt uppriktigt säga att det är svårt att hitta sin identitet – det har varit min inre kamp – kanske för att jag fortfarande har kvar det bosniska till en så stor del, samtidigt som jag anpassat mig till det svenska, jag är ju ändå svensk.

Jag hade inte insett hur viktig identiteten är. Speciellt när jag är i en ny fas i livet och ska vidare och framåt är den extra betydelsefull. När jag var yngre var det mycket med skola och utbildning, enklare, nu handlar det mer och mer om: Vem är jag?

Jag har burit med mig kriget hela livet. I dag förstår jag att min identitet är formad av att vara flykting. Ett krig är inte något som händer och sedan går över, ett krig präglar hela ditt liv och påverkar alla dina livsbeslut. Du lever på sätt och vis kvar i det förflutna hela tiden.

FUADA KRESTIĆ

FÖDD DEN 17 APRIL 1989 I SANSKI MOST

Efterord

KVINNORS ERFARENHETER AV KRIG

När kriget började i Sarajevo var jag nitton år gammal, och precis som många andra i den åldern hade jag massor av visioner inför framtiden. Från dagens perspektiv med ett historiskt avstånd på nästan trettio år kan vi se att de tidiga varningstecknen för det annalkande kriget var tydliga, men för mig som nittonåring kom kriget som en fullständig överraskning. Livet som jag känt det fram till dess – en bekymmersfri tonårstillvaro där det enda jag behövde ta ansvar för var mina studier, och mina enda besvär bestod i att bestämma vilket band, vilken film eller vilken teaterföreställning jag skulle se nästa gång – ställdes på ända över en natt.

Plötsligt befann jag mig i en stad under belägring, under ständig granateld och krypskytteeld, och utan sådana bekvämligheter som vatten, elektricitet, uppvärmning eller tillräckligt med mat, vilket minst sagt innebar ett smärtsamt uppvaknande. Samtidigt som vi försökte förstå hur vi plötsligt kunde befinna oss mitt i ett krig var vi – människorna som bodde i Sarajevo under belägringen – tvungna att fortsätta med våra liv och kämpa för att överleva under de omständigheter som rådde. Det visade sig att motståndet i Sarajevo kom att bestå i att vi försökte leva så ”normalt” som möjligt.

Eftersom jag var kvinna tvingades jag inte och var inte skyldig att gå med i armén, och som ung vuxen var jag inte heller skyldig att arbeta. Dessutom hade jag ”turen” att inte ha någon anknytning till läkaryrket eller andra vårdyrken, så jag rekryterades inte som sjukvårdspersonal för att ta hand om massakrerade och sårade. Så trots att jag tvingades leva ett helt militariserat liv utsattes jag inte för någon form av påtvingad mobilisering. Jag var därför under den tid vi levde under belägringen relativt ”fri” att ströva runt i staden på de tider det inte rådde utgångsförbud. Det enda jag behövde göra var att ”navigera” mellan ständig granateld och krypskyttarnas synbarhetsområden.

Jag måste också gå och hämta vatten varje dag och bära upp det till sjunde våningen – hissarna var förstörda. Eftersom jag bodde vid frontlinjen var jag dessutom tvungen att ”vänja mig” vid det faktum att jag när som helst kunde bli dödad eller sårad, oavsett om jag befann mig utomhus eller inne i lägenheten. Vi kunde inte ta oss ut ur byggnaden genom ingången på framsidan på grund av krypskyttar, men vi var ”lyckligt lottade” eftersom vi kunde använda taket och ta oss ut från byggnaden på den andra sidan istället. Jag måste lära mig hur jag skulle leva utan elektricitet, hur jag kunde improvisera fram ett värmesystem ur ingenting, och vänja mig vid matsituationen. Delvis som en motståndshandling, men också för att försöka se till att livet inte bara stannade upp på grund av kriget, gick jag fortfarande till mina föreläsningar och tentor på universitetet när det var möjligt. Jag gick på bio, teater och konserter. Dessa aktiviteter förbereddes under extraordinära omständigheter där alla inblandade riskerade sina liv för att de skulle kunna genomföras. Liksom många andra unga Sarajevobor trotsade jag granaterna och kulorna genom att gå ut och försöka vara en ”normal” ung människa. Det är genom rena tillfälligheter eller ”tur” som jag överlevde och inte blev sårad. Jag förlorade emellertid goda vänner, och många av mina vänner förlorade sina närmaste familjemedlemmar. Flera överlevde skador som gav dem allvarliga fysiska och psykiska men för livet. Kriget var ingen lek, det var något som satte sitt avtryck på hela mitt liv – även om det inte varade under hela mitt liv, utan slutade fyra år efter att det börjat.

Det var inte enkelt att leva i staden Sarajevo under belägringen. Vissa omständigheter var bättre för mig än för andra som bodde antingen i Sarajevo eller i andra krigspåverkade delar av Bosnien och Hercegovina. Trots att jag

bodde vid frontlinjen och trotsade döden varje dag tvingades jag åtminstone inte interagera direkt med förövarna, som sköt på oss från bergen eller från de olika positioner där de höll oss under belägring. Jag hade också "turen" att inte befinna mig i en stadsdel där de jag interagerade med direkt tvingade på mig en etnisk identitet (jag hade aldrig haft någon etnisk tillhörighet, och det var ingen som tvingade på mig någon etnicitet för att göra mig till den andra, måltavlan). Jag objektifierades inte på grund av "olikheter hos den andre" som skulle kunna ha använts som en ursäkt för dem som hade makten att placera mig i koncentrationsläger, tortera, våldta eller döda mig.

Hur människor upplevde och lärde sig leva med kriget var mycket individuellt. Berättelsen om mina egna erfarenheter är också högst personlig, även om jag har upplevelser gemensamma med många andra kvinnor under kriget. Vidare skiljer sig min erfarenhet av kriget till och med från min mammas erfarenhet av det, trots att vi bodde under samma tak. Varje dag var hon tvungen att gå över tio kilometer för att komma till sin arbetsplats, trots granateld och krypskyttar. Mamma kände också ständig oro för sina barns säkerhet. Hon var rädd att något skulle hända oss medan vi hämtade vatten eller gick till skolan (det fanns inga telefoner/mobiltelefoner på den tiden så hon kunde inte ringa och kontrollera). Hon var den enda försörjaren i hushållet, och mitt i bristen på allt i staden under belägringen tog hon på sig uppgiften att söka efter mat och uppfinna måltider av ingenting.

Så sammanfattningsvis skiljer sig min erfarenhet av krig från många andra kvinnors erfarenheter i Bosnien och Hercegovina. Det var något som jag lärde mig mer om med tidens gång. Många kvinnor blev dödade, många torterades, hölls fångna i koncentrationsläger, våldtogs och utsattes för sexuella övergrepp. Många kvinnor förlorade sina barn eller nära familjemedlemmar. Många tvångsflyttades från sina hem och blev antingen internflyktingar eller flyktingar i grannländer och andra länder. Vissa tog till vapen och deltog i kriget. Vissa kvinnor var sjukvårdare, läkare och sjuksköterskor, och som sådana tvingades de arbeta oavbrutet under outhärdliga förhållanden där de bevittnade ofattbara mängder lidande hos människor som sårats av granater eller kulor. Vissa kvinnor överlevde skador och blev patienter på dessa sjukhus, där det saknades nödvändiga förutsättningar för vård. Många blev funktionshindrade som en

följd av att de sårats och blev tvungna att lära sig leva med en funktionsnedsättning i en stad som redan var svår att överleva i för en fullt ut privilegierad människa. Vissa kvinnor var gravida när kriget började eller blev gravida under kriget, och utsattes för allvarliga hälsorisker under graviditeten och förlossningen. Det finns så många olika erfarenheter att det är svårt att ta upp alla i en och samma text, eller att helt förmedla de känslor som omgärdar dessa erfarenheter. Den här texten är därför enbart ett försök att sammanfatta de krigserfarenheter i Bosnien och Hercegovina under 1990-talet som jag hört talas om.

Hierarki av "offerskap"

Kriget på 1990-talet i Bosnien och Hercegovina var troligen ett av de första krigen – kanske det allra första – som direktsändes över hela världen. På grund av detta faktum har vi förmodligen lärt oss mer om olika former av lidande hos civilbefolkningen än vad som annars skulle ha varit fallet.

Naturligtvis var det faktum att krig i hög grad påverkar kvinnors liv ingenting nytt. Långt före kriget i Bosnien och Hercegovina arbetade feminister över hela världen outtröttligt för att kvinnors erfarenheter av krig skulle uppmärksammas, och för att hitta ett sätt att hantera våldet mot kvinnor både under så kallad fred och i krigstid. Även utanför feministiska kretsar förekom olika spridda erkännanden av kvinnors krigserfarenheter. Dessa erkännanden låg i linje med de enskilda regeringarnas mytbildningar eller ideologiska berättelser som glorifierade bilden av vissa kvinnor som medhjälpare i den "stora kampen för frihet", något de vanligtvis blev genom sina uppoffringar för nationen, antingen som mödrar som offrade sina söner eller som enskilda individer som ärofullt offrade sina liv. Icke desto mindre sågs krig fram till 1990-talet – för det mesta – som en manlig, maskulin ansträngning.

När det gäller före detta Jugoslavien fanns referenserna till kvinnors erfarenheter av krig till viss del närvarande i berättelsen om den nationella frihetskampen och andra världskriget. Icke desto mindre medförde den princip om jämlikhet som utropats inom ramen för den socialistiska revolutionen under det socialistiska Jugoslavien efter andra världskriget förbättringar av kvinnors liv med jämlik och fri tillgång till utbildning, arbete och sjukvård liksom en likalönsprincip, samt friheter och rättigheter ifråga om reproduktiv hälsa. Det som fortfarande var så

gott som ouppnåeligt för kvinnor var tillträde till de politiska och ekonomiska maktpositionerna på jämlika villkor.

Våldet mot kvinnor, särskilt våld i hemmet, tog man inte itu med överhuvudtaget. Och kvinnor var fortfarande tungt belastade av omsorgsarbete och obetalt hushållsarbete.

Under slutet av 1970- och 1980-talen började feministerna organisera sig och erövra offentliga utrymmen. Feminism var inte något som myndigheterna i Socialistiska förbundsrepubliken Jugoslavien såg på med blida ögon. Vissa inom den manliga eliten avfärdade de feministiska kraven som borgerliga idéer vilka inte behövdes inom den socialistiska staten, som formellt verkade för jämlikhet för alla. Ändå kunde feministerna hitta en väg att verka för sina idéer; de hade en historisk referens i Women's Antifascist Front som redan starkt hade banat vägen för kraven på kvinnors rättigheter. Feministernas främsta angelägenhet under 1980-talet gällde att ta itu med våldet mot kvinnor, både offentligt och inom den privata sfären.

Det var kvinnorna i hela före detta Jugoslavien, särskilt de feminister som tidigare organiserat sig för att ta itu med våldet mot kvinnor, som höjde sina röster mot kriget och ökande nationalism. Feministerna kritiserade de nationalistiska mytbildningar som skapades vid den här tiden i syfte att mobilisera de breda massorna. Kulturen med våld mot kvinnor fann sin väg in i mytbildningarna. När kriget bröt ut ställde sig vissa kvinnor på de nationalistiska ideologiernas sida, men avsevärt fler började organisera sig för att erbjuda humanitärt bistånd till de kvinnor – och barn och äldre – som fördrivits från sina hem, främst på grund av förföljelse och direkta militära attacker på civila. Det var inte enbart feministerna i Kroatien, Serbien och de andra länder som bildats efter upplösningen av Jugoslavien som erbjöd humanitärt bistånd till de kvinnor från Bosnien och Hercegovina som sökte efter en fristad i dessa länder – även kvinnorna i Bosnien och Hercegovina organiserade sig i delar där det var möjligt och stödde de kvinnor som var internflyktingar.

Kvinnors synlighet i krig

I någon mening fördrevs alla kvinnor från före detta Jugoslavien. Uppdelningen av Jugoslavien innebar för de flesta kvinnor att lära sig att lotsa sig fram i det område och inom de gränser som nyligen definierats. Kriget ledde till att de

instabila förhållandena ökade. Naturligtvis var det utan tvivel mycket svårare för flyktingkvinnorna, eftersom de bokstavligen tvingades lämna sina hem och leta efter sätt att överleva i nya omgivningar och skapa nya sociala nätverk. Förutom att de fördrevs fysiskt och förlorade sin socioekonomiska ställning – många förlorade arbete och inkomst och tvingades söka boende. De tvingades till och med att bo i tält och i flyktingläger, leta efter mat eller bli den enda försörjaren i familjen. Flyktingkvinnorna hade i många fall redan utsatts för krigets grymheter – oavsett om grymheter begicks mot dem själva eller mot deras familjemedlemmar. Många kvinnor hade under den tid de levde i exil också erfarenhet av flera former av fruktansvärda grymheter.

Under hela kriget – och även efter kriget – skapades emellertid en hierarki av ”offerskap” – en konsekvens av det våld som överlevts inom ramen för den patriarkala strukturen. Därför blev det som erkändes som våld i många fall vad manliga familjemedlemmar upplevt, och det var detta våld man talade om. Som en följd av detta ansågs sådant våld som kvinnor överlevt vara mindre viktigt. Det faktum att män fick uppleva längre perioder av frihetsberövande i koncentrationsläger och oftare blev måltavlor för misshandel tillmättes ett högre ”värde”. Man satte inte samma ”värde” på deporteringarna och tvångsflyttningarna. Många kvinnor som fördrevs hade saknade och försvunna manliga familjemedlemmar. Mycket energi gick åt till att försöka hitta information om de familjemedlemmar vars vistelseorter och öden var okända. Vissa hölls fångna i koncentrationslägren för att senare antingen bli utväxlade eller deporteras. Men många blev också dödade. Vissa av familjerna saknar fortfarande några av sina medlemmar (officiellt anses över sjutusen personer ännu vara saknade). Så medan de manliga medlemmarna saknades, fanns det ingen tid för kvinnorna att tänka på vilket våld de hade överlevt – de tvingades föra en kamp både för att leta efter sina manliga familjemedlemmar och ta hand om barnen som deras enda vårdnadshavare.

Kriget i Bosnien och Hercegovina visade sig bli ett folkmordskrig. Självklart var det olika orsaker som ledde till den splittring av Jugoslavien som resulterade i flera krig, av vilka kriget i Bosnien och Hercegovina skulle komma att bli det mest våldsamma. Icke desto mindre, såsom kriget (krigen) utspelade sig var bruket av den etniska identiteten som en mobiliserande kraft den mest dominerande

orsaken. Internationella tribunalen för före detta Jugoslavien (ICTY) slog fast att brottet folkmord begicks mot bosniska muslimer i FN:s skyddade zon i Srebrenica, liksom att kampanjen för etnisk rensning genomfördes i hela Bosnien och Hercegovina. Före kriget behandlades den etniska identiteten som en privat angelägenhet som människor kunde välja att ha eller inte ha. Under kriget började människor utses till måltavlor utifrån det antagande som förövarna skapade om deras etniska identiteter. Oavsett om en person identifierade sig som tillhörande en viss etnisk grupp eller inte kunde förövarnas uppfattning om hennes eller hans identitet innebära en skillnad mellan liv och död.

Tilldelningen av den etniska identiteten, liksom själva ideologin om nationalismen som kom att bli den ledande mobiliseringsstyrkan under kriget, var extremt könsbetingad. I samband med folkmordet i Srebrenica kunde till exempel brottets genusbetingade struktur ses i det faktum att män i militär ålder dödades medan kvinnor, äldre och barn förvisades från området. Dynamiken hos en etnisk grupp formas avsevärt av tilldelade könsroller och identiteter. Förutom det patriarkala manliga militariserade samförståndet att män i krig på något sätt ”vinner” ännu större makt över kvinnor och deras kroppar, innebar inskrivningen av den etniska identiteten att kvinnor sågs som objekt för reproduktion av etnicitet. Inom den patriarkala koden är det män som anses överföra det etniska arvet till barnen. Men det är kvinnorna som bär och föder barnen och till följd av detta ses de som ansvariga för ”fortlevnaden eller upphörandet” av en viss etnisk grupp. Inom denna struktur ses kvinnor som den ”svagaste länken” för den etniska gruppens överlevnad: varje form av kvinnlig ”överträdelse” utsätter den etniska gruppen för fara. Som en följd av detta blir kvinnors reproduktionskapacitet utsedd till måltavla i en konflikt som definieras som etnisk. Därefter ökar massvåldtäkterna eller hoten om sterilisering i sådana konflikter.

De massvåldtäkter som skedde under kriget i Bosnien och Hercegovina riktades direkt mot kvinnor och vad kvinnor ansågs vara i kriget. Många män utsattes också för olika former av sexuellt våld, men mönstren var i de fallen andra – många av de här övergreppen skedde i interneringslägren offentligt och syftade till slutlig förnedring av män från en ”fiendegrupp” innan de dödades. Kvinnor våldtogs systematiskt som en del av ”avsiktligt påtvingande av livsvillkor som

beräknas åstadkomma gruppens fysiska förintelse helt eller delvis”. Kvinnor blev också våldtagna på grund av de patriarkala maktpositionerna och de könsbetingade maktförhållandena i samhället. Våldtäkt användes som tortyr, som etnisk rensning och som ett verktyg för att vidmakthålla manlig makt över kvinnor. Kvinnor fängslades, hölls i sexuellt slaveri och behandlades som varor. Kvinnor våldtogs i sina hem, i läger, i avskilda områden, i tillflyktsorter. Kvinnor våldtogs huvudsakligen av soldater från ”fiendetrupperna”, men de våldtogs även av soldater från ”vänliga” trupper. Kvinnor blev våldtagna av män som inte var kända för dem sedan tidigare, men också av män som var kända för dem – grannar, arbetskamrater, studenter eller män som de gick tillsammans med i skolan.

Vi vet allt detta eftersom kvinnorna talade högt om vad de överlevt. Våldtäkt kriminaliserades i Socialistiska förbundsrepubliken Jugoslavien på 1950-talet och behandlades som ett allvarligt brott. Kvinnor som överlevde våldtäkter hade därför tydligt klart för sig att våldtäkt var ett brott. Det förekom ingen skam eller tystnad, något som vanligtvis följer efter brott av den här typen. Kvinnorna erkände de brott som de begått och som män drabbats av, men de var samtidigt angelägna om att låta alla veta vilka brott de själva överlevt, det vill säga de brott som begåtts mot kvinnor. Tiden var inne för att blottlägga de patriarkala myterna i vilka våldtäkter betraktas som krigsbyten, opportunistiska våldshandlingar eller brott som begås mot ära, oavsett manlig eller kvinnlig sådan.

Och den här gången hade de kvinnor som berättade – på grund av direktsändningen av kriget – faktiskt en publik. Naturligtvis var de första som reagerade på kvinnornas vittnesmål feministerna och kvinnor som erbjöd humanitärt bistånd till andra kvinnor som var direkt drabbade av krig. Kvinnor organiserade sig i Bosnien och i länderna i före detta Jugoslavien för att dels erbjuda humanitärt bistånd till de kvinnor som befann sig i nöd, men också för att erbjuda psykologiskt, gynekologiskt och annat stöd som behövdes. Den här gången kunde kvinnorna dessutom – till skillnad från vad som varit fallet vid tidigare historiska situationer – nå ut med vad de upplevt tack vare mediernas närvaro och medias ständiga begär efter nya chockerande berättelser. På grund av att livesändning av krig var något nytt och det faktum att våldtäkter förekom

i massiv skala – vilket pekade på systematiska våldtäkter – skapades utrymme för vissa ingripanden i det internationella rättssystemet. Plötsligt talade människor över hela världen om de våldtäkter som inträffade i Bosnien och Hercegovina och krävde att åtgärder skulle vidtas.

Det är viktigt att lägga märke till att det bland de första bosniska kvinnor som talade öppet om våldtäktsbrott som de överlevt fanns en tidigare domare och en åklagare. De krävde med emfas att åtal skulle väckas för dessa brott, och att straffrihet för våldtäkter i krigstid skulle upphöra. Deras krav stöddes av feminister över hela världen. Och deras nätverk aktiverades vida omkring. Kvinnor använde internationella plattformar som bildats redan vid tiden för FN:s kvinnokonferenser och i samband med kraven på att kvinnors rättigheter skulle erkännas som mänskliga rättigheter. Detta var vid slutet av kalla kriget, och aktivister för mänskliga rättigheter gjorde nya förstärkta försök att använda det utrymme som öppnats på den internationella arenan för att ta itu med sådana frågor som gällde mänskliga rättigheter där mekanismer för genomförande fortfarande saknades. Således utgjorde till exempel världskonferensen om mänskliga rättigheter i Wien 1993 också ett utrymme där aktivister för kvinnors rättigheter organiserade en kvinnodomstol. Kvinnor gavs utrymme att tala om det våld de överlevt, däribland våldtäkterna i Bosnien och Hercegovina. Som en följd av detta säkerställdes de politiska åtagandena för att sätta stopp för kränkningar av kvinnors mänskliga rättigheter i Wiendeklarationen och dess åtgärdsprogram.

Samfälliga röster hördes från olika kvinnor, överlevande, feminister, advokater, psykologer, fredsaktivister, biståndsarbetare och så vidare från Bosnien, före detta Jugoslavien och hela världen. FN:s expertkommission, som inrättades i enlighet med säkerhetsrådets resolution 780 (1992) under utredningen av krigsförbrytelser i kriget i före detta Jugoslavien 1992–1994, ägnade särskild uppmärksamhet åt våldtäkter och rapporterade om massvåldtäkter. När FN:s säkerhetsråd upprättade ICTY i sin resolution 827 hörde behovet av att ta itu med våldtäkter och annat sexuellt våld till de starkaste skälen för att skapa ad hoc-tribunalen.

Dessa erkännanden utgjorde dock bara det första steget i att göra våldtäkter i krigstid åtalbara som internationella brott. Det är viktigt att understryka att

kvinnors erfarenheter av lidande inte skulle ha erkänts om de utsatta kvinnorna inte hade berättat om vad de upplevt. Liksom när det gällde att föra upp våldtäktsfrågan på den internationella agendan visade sig mobilisering av feminister som drev på för åtal mot våldtäkter i krigstid i Bosnien och Hercegovina vara av största vikt. Även om våldtäkter i krigstid kan vara kriminaliserade, innebär detta inte nödvändigtvis att de patriarkala rättssystemen per automatik kommer att driva sådana fall. Det var återigen ett gemensamt arbete utfört av högt professionella kvinnor inom domstolsväsendet, feministiska aktivister och akademiker samt modet hos de kvinnliga överlevande som till sist ledde till att åtal kunde väckas. Feminister gick i bräschen för att argumentera för och göra regler och förfaranden i rättssalen mindre patriarkala, se till att skyddsåtgärder fungerade, skapa en större medvetenhet om jämställdhet i definitioner av brott och så vidare. Utan deras hängivna arbete skulle ICTY:s ”landvinningar” inte finnas i åtal för våldtäkt i krigstid. Landvinningarna när det gäller åtal för våldtäkt i krigstid vid internationell domstol innebar också landvinningar med avseende på åtal för våldtäkt i krigstid vid de nationella domstolarna i Bosnien och Hercegovina. Det finns emellertid fortfarande mycket kvar att göra när det gäller att ta itu med konsekvenserna av våldtäkter i krigstid i Bosnien och Hercegovina under 1990-talet, men också när det gäller internationell respons på våldtäkter i krigstid i allmänhet, särskilt med tanke på att den patriarkala ordningen och de grundläggande orsakerna till våld mot kvinnor fortfarande inte kommit upp på dagordningen. Det finns fortfarande ett stort utrymme för förbättringar när det gäller utredningar och åtal, liksom när det gäller att säkerställa tillgång till lämpliga och transformativa upprättelsemekanismer för kvinnor.

Vi måste dock vara uppmärksamma så att vi inte hävdar att våldtäkter är de enda genusbetingade brotten och de enda brott mot kvinnor som begås i krig. Kvinnor togs också till koncentrationsläger, torterades, tvingades till tvångsarbete och slaveri, misshandlades, blev skjutna och så vidare. Dessutom föll det vanligtvis på kvinnornas lott att försörja familjen under kriget. Kvinnor fick också bära bördan av familjernas socioekonomiska behov, vare sig det handlade om att tillhandahålla mat, leta efter nytt boende eller genom hushållsarbete och omvårdnad. Det finns många andra former av könsbetingat krigsvåld, och även dessa måste erkännas.

Men vi måste också vara uppmärksamma så att vi inte förminskar kvinnors erfarenheter av krig till att enbart handla om deras ”offerskap”. Det har redan framhållits att kvinnor engagerade sig i den fredsaktivistiska rörelsen, liksom för att solidariskt stödja andra kvinnor som drabbats av krig och var i behov av humanitärt bistånd och stöd. Kvinnor som civila var också engagerade i motståndet – att ordna tak över huvudet och se till att det vardagliga livet fungerade, och bestå med olika former av omsorg antingen till egna familjemedlemmar eller till sina samhällen. Kvinnor deltog också i kriget som soldater eller som politiker. I fallet Bosnien och Hercegovina blev flera kvinnor till och med åtalade och dömda för krigsförbrytelser. Den mest framträdande kvinnan som förklarades skyldig och dömdes av ICTY var Biljana Plavšić. År 2003 fann ICTY henne skyldig till brott mot mänskligheten och dömdde henne till elva års fängelse för den roll hon haft i förföljelserna av bosniska muslimer, bosniska kroater och annan icke-serbisk befolkning i kommunerna över hela Bosnien och Hercegovina under den tid då hon tillhörde de bosniska serbernas politiska ledning. Utöver Biljana Plavšić har till dags dato flera kvinnor befunnits skyldiga till krigsförbrytelser som begicks under kriget (krigen) i före detta Jugoslavien. Inför de nationella domstolarna i Bosnien och Hercegovina har än så länge tio kvinnor åtalats för krigsförbrytelser som begåtts i Bosnien och Hercegovina. Det är dock viktigt att påpeka att det inte råder någon tvekan om att de som gjorde sig skyldiga till våld mot både män och kvinnor i överväldigande utsträckning var män.

Bortsett från Biljana Plavšić som tillhörde det politiska ledarskiktet innehade de kvinnor som dömdes för krigsförbrytelser inte några betydande politiska eller militära ledarpositioner. Så även när kvinnor antog det värsta militariserade beteendet blev de inte degraderade, men de fick inte heller tillträde till de verkliga maktpositionerna. Som en följd av detta utestängdes till och med Biljana Plavšić trots sin ledarskapsposition från fredsförhandlingssamtalen där beslut togs om maktfördelningen både politiskt och ekonomiskt.

Kamp mot systemet

På den internationella arenan kännetecknades 1990-talet av uppmaningar om att inkludera kvinnor i de beslutsfattande organen. Redan i Wiendeklarationen 1993 infördes en tydlig skyldighet att främja ”kvinnors fullständiga och jämlika deltagande i politiska, civila, ekonomiska, sociala och kulturella sammanhang

på nationell, regional och internationell nivå”. När man införde internationella ad hoc-domstolar inkluderades därför vissa kvinnor som domare och åklagare. Som tidigare nämnts kom de att spela en avgörande roll för erkännandet av vissa kvinnors krigserfarenheter som tidigare varit helt och hållet osynliga. När det gällde deltagande i det beslutsfattande som gällde omfördelning av politisk och ekonomisk makt nekades dock kvinnor tillträde. I Pekingförklaringen och den handlingsplan som antogs vid FN:s fjärde världskonferens om kvinnofrågor i Peking i september 1995 infördes en direkt skyldighet att främja kvinnors deltagande i konfliktlösning på beslutsfattande nivåer. Även om feministerna och kvinnliga fredsaktivister krävde att kvinnor skulle inkluderas i fredssamtalen för Bosnien och Hercegovina ignorerades dessa krav både av internationella aktörer som underlättade samtalen och av ”parterna i konflikten”.

Överenskommelsen förhandlades fram i Dayton, Ohio, USA, i november 1995, två månader efter antagandet av förklaringen och handlingsplanen från Peking. Vid dessa förhandlingar ignorerades uppmaningarna till inkludering av kvinnor fullständigt, och det slutade med ett fredsavtal för Bosnien och Hercegovina som uteslutande undertecknades av män i Paris den 14 december 1995. De som hade mandat att fatta beslut om vilka som skulle få delta vid förhandlingsbordet var uppenbarligen av den uppfattningen att eftersom krig är en uteslutande manlig och militär angelägenhet, bör beslut om fred vara detsamma. Som en logisk följd av detta skedde förhandlingarna inför Daytonavtalet i militärbasen mellan män med vapen vilkas huvudsakliga intresse var att upprätthålla sin politiska och ekonomiska makt i Bosnien och Hercegovina. Genom att inkludera Bosnien och Hercegovinas konstitution som en integrerad del av Daytonavtalet gjordes den patriarkala etniska berättelsen till en exklusiv gemensam nämnare för fördelning av politisk och ekonomisk makt, och därigenom garanterades den helt manliga politiska eliten (och deras manliga anhängare) som befann sig i konfliktens centrum obegränsad tillgång till ekonomisk och politisk makt och tillika resurser.

På den internationella arenan efter Peking lyckades feministerna se till att den permanenta Internationella brottmålsdomstolen (ICC) nu har jurisdiktion över och kan åtala konfliktrelaterade våldtäkter som internationella brott. De framgångsrika feministiska interventionerna i internationell lag under 1990-talet slutade med antagandet av FN:s säkerhetsresolution 1325 om kvinnor, fred och säkerhet genom vilken krigets särskilda inverkan på kvinnor erkändes och medlemsstaterna blev skyldiga att vidta alla nödvändiga åtgärder för att säkerställa

kvinnors meningsfulla deltagande i alla strävanden efter fred och säkerhet. Precis som när det gäller Daytonavtalet har feministerna emellertid upplevt en tillbakagång sedan antagandet av resolution 1325. Vi har fortfarande mycket kvar att göra för att uppnå jämlikhet. Att vinna tillträde till maktpositioner utan att vara delaktig i den process som leder dit verkar vara en av de utmaningar som kvinnor och feminister fortfarande globalt står inför.

Gorana Mlinarević

Sarajevo, Bosnien och Hercegovina

Feministisk aktivist, forskare vid Gender of Justice Project, Goldsmiths,

University of London

Tack

Utan mångas stora stöd, kunskap, kontaktnät och uppriktiga vilja att bidra till att *Modet att minnas* publiceras, hade jag och fotografen Maja Kristin Nylander inte kunnat genomföra vårt arbete.

Allra först vill jag tacka Er sex kvinnor, Tanja Halilović, Ismeta Džafić, Emina Murtić, Ramiza Poljo, Suada Begić och Fuada Krestić, för att ni tog emot oss och berättade.

Jag vill också tacka för goda kontakter med Bosnien och Hercegovinas Kvinnoriksförbund i Sverige, BHKRF, och nämna: Mirsada Zahirović, ordförande, Alma Softić, samordnare för Region Väst – samt Haris Tucaković, sekreterare, webbmaster och chefredaktör för tidskriften *Kvinna*, som skyndsamt förmedlade information om boken till olika kanaler. Dessutom för kontakten med Azra Jelačić, f.d. ordförande i Bosnisk-Hercegovinska riksförbundet i Sverige, BHRF. Ni har från första början trott på bokprojektet.

Ett särskilt tack vill jag ge Ulla Berglindh, universitetslektor vid Göteborgs universitet, den första svensklektorn vid Zagrebs universitet. Hon har bland mycket även varit delaktig i Göteborgs universitets samarbete med universitetet i Tuzla under åren efter kriget, i genomförandet av ett flertal konferenser samt i utgivningen av boken *Daytonavtalet – mönster eller monster. Röster om Balkan 1994–2005*. Redan från bokprojektets inledning delade du med dig av ditt stora och kunskapsrika nätverk. Under arbetets gång har du varit en ypperlig rådgivare och lyssnare, läst och kommenterat texter.

Varmt tack för kontakterna med Ristin Thomasson, Kvinna till Kvinna, regionchef för Balkan, som bött och verkat i BiH i över tio års tid. När vi möttes hösten 2018 fick jag dina väsentliga synpunkter och även kontakter i BiH, vilka kom att bli betydelsefulla i det fortsatta arbetet.

Ett särskilt tack till Christina Bergman, antropolog, Bosnienkännare, folkbildare med över tjugo års arbete rörande BiH varav elva år som program-

handläggare på Olof Palmes Internationella Center och med sju år i Sarajevo. Du engagerade dig tidigt i arbetet och har varit generös med dina kunskaper och kontakter. Du har även lyssnat, läst, kommenterat och diskuterat.

Varmt tack till Sanela Bajramović, universitetslektor vid Örebro universitet, för bra samtal sommaren 2018, och att du tog dig tid att träffas på hösten när du slutförde arbetet med din avhandling *Hierarkiskt systemskap – om svenskt stöd till fredsbyggande i Bosnien och Hercegovina*. Av dig fick jag då ett givande möte med goda råd inför det kommande arbetet.

Stort tack till Nela Porobić Isaković, Women's International League for Peace and Freedom, Sarajevo. Vårt givande samtal vintern 2018 tog arbetet vidare, och till kontakterna med den feministiska aktivisten och forskaren i Sarajevo, Gorana Mlinarević, som skrivit bokens insiktsfulla efterord. Du har även mycket nogsamt faktagranskat all text i boken.

Varmt tack till Ivana Maček, socialantropolog vid Stockholms universitet, med forskning kring bl.a. krigsantropologi och massivt politiskt våld. Hennes regionala kompetens är Bosnien och Hercegovina och hon har även varit forskare vid Programmet för studier kring Förintelsen och folkmord, Uppsala universitet. Sommaren 2019 hade vi vårt första samtal då du tackade ja till att skriva bokens inledning.

Stort tack också till faktagranskaren Lejla Hastor, bl. a. programansvarig för västra Balkan vid Svenska Institutet i Stockholm och samhällsskribent. Din kunnighet och skarpa blick för även till synes små detaljer har varit mycket viktig.

Ett stort tack till Anders Franck, redaktör och tidigare bl.a. programchef vid Göteborgs universitet. Att under sommaren 2019 få veta att du skulle ta dig an bokens samtliga texter som lektor innebar en trygghet. Att senare få dina kvalificerade kommentarer är jag tacksam för.

Sist ett speciellt tack till förläggaren David Karlsson, Bokförlaget Korpen.

Källor och bakgrundsmaterial

FILMER (DOKUMENTÄR OCH SPELFILM)

Forgotten Genocide

Dokumentärfilm
Assed Baig
PRESS TV Doc
Storbritannien, 2015

Sarajevogänget

Dokumentärfilm
Erik Gandini, Martina Iverus
Stockholm: Filmcentrum, 1994

Youngslavie, de l'autre côté du miroir

Dokumentärfilm i två delar
Vincent de Cointet
Zeta Productions, Arte France
Frankrike, 2016

The Death of Yugoslavia

Dokumentär i sex delar
Angus MacQueen
1. Enter Nationalism
2. The Road to War
3. Wars of Independence
4. The Gates of Hell
5. A Safe Area
6. Pax Americana
BBC
Storbritannien, 1995

Grbavica – Låker tiden alla sår?

Spelfilm
Jasmila Žbanić
Coop99 Filmproduktion GmbH
Bosnien och Hercegovina, Kroatien, Österrike, Tyskland, 2006

Min faster i Sarajevo

Spelfilm
Goran Kapetanović
Chinema Film Sweden AB
Sverige, 2015

LITTERATUR

Bećirbašić, Belma. Sound of Silence; Sarajevo: UNPA, 2013.

Berglindh, Ulla, Elofsson, Ingela, Hall Nilsson, Lena, Magnusson, Tomas & Runesdotter, Caroline. Daytonavtalet – mönster eller monster. Röster om Balkan; Göteborg: Folkuniversitetets Akademiska Press, 2005.

Doctare, Christina. När man väntar sig en man. Ansikte mot ansikte med kriget; Stockholm: Bokförlaget Trevi, 1995.

Drakulić, Slavenka. Som om jag inte vore där; Stockholm: Norstedts Förlag, 1999.

Drakulić, Slavenka. Balkan express; Stockholm: Ordfronts förlag, 1993.

Efendić, Negra. Jag var precis som du; Stockholm: Natur & Kultur, 2017.

Eriksen, Jens-Martin & Stjernfelt, Fredrik. Hatets anatomi; Stockholm: Ruin, 2004.

Ferhatović, Marina, Haglund, Adan & Jönsson, Emma. I Bosnien finns inga raka vägar. En reportageresa genom ett ungt land; Malmö: Apelöga, 2013.

Gutman, Roy. Vittne till folkmord; Stockholm: Studiekamratens förlag, 1993.

Henricsson, Ulf. När Balkan brann; Skurup: Svenskt Militärhistoriskt Biblioteks Förlag, 2013.

Hildebrandt, Johanne. Blackout; Stockholm: Bokförlaget DN, 2001.

Lithander, Anna (red.). Engendering the Peace Process. A Gender Approach to Dayton – and Beyond; Stockholm: Kvinna till Kvinna, 2000.

Marianović, Fausta. Sista kulan sparar jag åt grannen; Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2008.

Milivojevic, Neven, Stilhoff Sörensen, Jens, Thomasson, Joakim & Windmar, Erik (red.). Bortom kriget; Stockholm: Carlsson Bokförlag, 1996.

Palme, Christian. Om ondskan i vår tid; Stockholm, Bokförlaget DN, 2001.

Resic, Sanimir. En historia om Balkan; Lund: Historiska Media, 2006.

Resic, Sanimir. Jugoslavies undergång; Lund: Historiska Media, 2018.

Selimović, Jasenko. Sarajevo. Minnen från en belägring; Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 2020.

Spahić, Muamer, Telibećirović, Amir & Čolacović, Sabaha. The Siege of Sarajevo 1992–1996; Zenica: Vrijeme, 2014.

Svensson, Per. Hem till kriget. Ett reportage från Kroatien och Bosnien-Hercegovina; Stockholm: Bonnier Alba, 1992.

Söderqvist, Daniel. Vägen till Tuzla; Norrköping: Fredsbasker-Förlaget, 2015.

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Askelöf, Marie. Barnen som flydde krigets Bosnien har lyckats i Sverige; Växjö: Sveriges Television, svt.se, 2016.

Von Bonsdorff, Roger (red.). Civila var måltavlor i Bosnien-kriget; Bonnier Publications International: Militär Historia, militariahistoria.se, 2013.

Carlsson, Ingvar & Blomberg, Leif. Skr. 1994/95:131 Regeringens skrivelse 1994/95:131; Stockholm: Sveriges riksdag, riksdagen.se.

FN, ICTY. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 1993–2017, The Conflicts etc; Haag: icty.org, 2020.

Franck, Hans Göran et al. Den svenska och internationella vapenhandeln. Motion 1991/92: U403; Stockholm: Sveriges riksdag, riksdagen.se, 1992.

Hamrud, Annika. Juridiken har sin plats i krigens efterspel – men den har inte hjälpt försoningen i Bosnien; Stockholm: Dagens Juridik, dagensjuridik.se, 2014.

Höjer, Henrik. Den smutsiga belägringen av Sarajevo; Stockholm: Forskning & Framsteg, fof.se, 2010.

International Commission on Missing Persons. Bosnia and Herzegovina (western-balkans/bosnia-and-herzegovina); Haag, Sarajevo: ICMP; icmp.int, 2020.

Migrationsverket. Flyktingar till Sverige. Historik; Stockholm: Migrationsverket, migrationsverket.se, 2020.

Reuters (red.). TIMELINE: What happened during the war in Bosnia?; Reuters, World News, reuters.com 2008.

Robinson Matt & Holden, Michael (red.). After years of toil, book names Bosnian war dead; Reuters, World News, reuters.com, 2013.

Rönnqvist, Carina. Kriget i Bosnien-Hercegovina; Stockholm: Forum för Levande Historia, levandehistoria.se, 2011.

Svensson, Per & Agrell, Wilhelm. Daytonavtalet; Stockholm: Nationalencyklopedin, NE.se.

Sjöberg, Hans, Dulic, Tomislav & Agrell, Wilhelm. Jugoslaviska kriget; Stockholm: Nationalencyklopedin, ne.se.

Ångström, Lars, Jiborn, Magnus & Westander, Henrik. Flykt undan svenska kanoner. Stockholm: DN Debatt, dn.se, 1995.

FÖRORD

Ahum (red.). Posttraumatiskt stressyndrom – PTSD; Stockholm: Ahum, ahum.se, 2020.

Bergendorff, Johan. Traumatiserade kan lära sig att leva med mörka minnen; Stockholm: Sveriges Radio, Vetenskapsradion sr.se, 2016.

Hertzberg, Cecilia, leg psykolog, Ahum, Stockholm: intervjuad av Monica Hirsch 5.3.2020.

Hjalmarson Neideman, Ulrika, Skoric, Ermin, Johansson Metso, Frida m.fl. Kropp och själ. Arvet efter kriget; Stockholm: Sveriges Radio, sr.se, 2019.

Johansson Metso, Frida, leg. traumapsykolog, Stockholm: intervjuad av Monica Hirsch 1.4.2020.

Psykologiguiden (red.). Trauma; Stockholm: psykologi-guiden.se, 2020.

Wadling, Pontus. Minnet fram och tillbaka; Stockholm: Volante, 2013.

Wiklund, Lotten. Ny kunskap om hjärnans minnesfunktioner kan hjälpa människor som drabbats av trauma eller posttraumatisk stress; Stockholm: Forskning & Framsteg, 2014.

INLEDNING

Ekberg, Jan. Det finns framgångsrika flyktingar på arbetsmarknaden; Ekonomisk debatt 44(5): 6–11, 2016.

Kellermann, Natan P.F. Psychopathology in Children of Holocaust Survivors: A Review of the Research Literature; The Israel Journal of Psychiatry & Related Sciences 38(1): 36-46, 2001.

Maček, Ivana. Skam, Skuld och Upprättelse; i: J. Björkman & A. Jarrick (red.). Krig/fred, RJ:s årsbok 2016/2017. Göteborg och Stockholm: Makadam förlag: 151–167, 2016.

Slavnić, Zoran. Breaking Out. Barriers against Effort, Biographical Work against Opportunity Structures; Journal of Business Administration Research 1(2):1–17, 2012.

TIDNINGARTIKLAR

Efendić, Negra. Lyckad bosnisk integration gåta för forskarna; Svenska Dagbladet (2016-09-17), 2016.

Ekenberg, Kristian. Bosnier bäst på Svenssonliv; Arbetarbladet (2008-08-17), 2008.

Fagerlind, Anna de Lima. Så integrerades Balkanflyktingarna 20 år efter kriget i Bosnien; Svenska Dagbladet (2015-07-06), 2015.

Nandorf, Tove. Ny Rapport: Flyktingar från Bosnien en framgångssaga; Dagens Nyheter (2016-09-14), 2016.

EFTERORD

Bassiouni, Cherif M. Investigating War Crimes in the Former Yugoslav War 1992–1994. The United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992); Cambridge: Intersentia, 2017.

Brammertz, Serge & Jarvis, Michelle (red.). Prosecuting Conflict-Related Sexual Violence at the ICTY; Oxford: Oxford University Press, 2016.

Buss, Doris E. Knowing Women. Translating Patriarchy in International Criminal Law; Social and Legal Studies. Nr. 1 Vol. 23, 73–92, 2014.

Delić, Hidajet. Women in Sarajevo under the Siege; Sarajevo: MESS, 2017.

Diklić, Davor. Theatre in Sarajevo During War 1992–1995; Sarajevo: MESS, 2017.

Maček, Ivana. Sarajevo Under Siege. Anthropology in Wartime; Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009.

Mann, Carol. La résistance des femmes de Sarajevo; Vualaines-sur-Seine, Ducroquant, 2015.

Mischkowski, Gabriela & Mlinarević, Gorana. ... and that it does not happen to anyone anywhere in the world. The Trouble with Rape Trials – Views of Witnesses, Prosecutors and Judges on Prosecuting Sexualized Violence during the War of Bosnia and Herzegovina; Köln: Medica mondiale, 2009.

Mlinarević, Gorana, Porobić Isaković, Nela & Rees, Madeleine. If Women are Left Out of PeaceTalks; Forced Migration Review 50: 34–37, 2015.

Porobic Isaković, Nela & Mlinarević, Gorana. Sustainable transitions to peace need women's groups and feminists; Journal of International Affairs. Nr 2. Vol. 72: 173–190, 2019.

Slapsak, Svetlana. Women's Memory in the Balkans. The Alternative Kosovo Myth; Anthropological Yearbook of European Cultures Vol. 14, Gender and Nation in South Eastern Europe: 95–111, 2015.

True, Jacqui et al. A Feminist Perspective on Post-Conflict Restructuring and Recovery. The Case of Bosnia and Herzegovina; Sarajevo: WILPF, 2017.

Yuval-Davis, Nira. Gender and Nation; London: Sage, 1997.

Zarkov, Dubravka. The Body of War. Media, ethnicity, and gender in the break-up of Yugoslavia; Durham & London: Duke University Press, 2007.

NOTA BENE

Bokens innehåll är faktagranskat. Fakta i form av siffror rörande antal döda, saknade och skadade i kriget i Bosnien och Hercegovina 1992–1995 varierar beroende på vilka källor man söker i. De antal som nämns här är hämtade från forskning och dokumentation av icke-statliga organisationer vars metoder varierar från organisation till organisation.

”Vi styrs av våra instinkter och blir djuriska på något sätt. Männen ska rädda våra liv och vi andra är där för att stötta dem. Ett hopplöst liv för kvinnorna. Det finns inget stort i livet.”

Våren 1992 var Ismeta Džafić från Karadaglige femton år och skulle gå ut åttonde klass. Men skolavslutningen ställdes in. Kriget var på väg. Allt avstannade: drömmar, ambitioner, framtidsplaner, allt.

Sex kvinnor berättar rakt och okonstlat om hur de överlevde under kriget i Bosnien och Hercegovina 1992–1995, om flykten till Sverige, om livet både före och efter kriget. Männen finns här också, men det är kvinnorna som talar nu. En gång hade de trygga och bra liv i det forna Jugoslavien. Nationalism var för dem en främmande ideologi som inte ingick i deras tankevärld.

”Ett krig är inte något som händer och går över, det präglar ett helt liv.”

Fuada Krestić från Sanski Most var tre år när familjen flydde ut i skogen och höll sig gömd.

Det som inte skulle få hända igen efter andra världskriget tilläts ske, denna gång medan omvärlden såg på. Trots att media dagligen rapporterade, att FN fanns på plats, att världen visste, dödades kvinnor – våldtogs och utsattes för sexuella övergrepp, förlorade nära familjemedlemmar, tvångsförflyttades och bevittnade ofattbara mängder lidande.

